

רעווא דרעוויין על סעודה שלישית¹

ראשי פרקים

1. פתיחה
2. מקור הדין
דאורייתא או דרבנן
3. זמן סעודה שלישית
א. מתי יש לאכול את הסעודה השלישית
ב. עד מתי מותר להתחיל לאכול סעודה שלישית
4. פטורים שונים
א. מצטער
ב. נשים
5. הסעודה עצמה
א. פת ומיני תרגימא
ב. לחם משנה בסעודה שלישית
ג. מי ששכח 'רצה'
ד. שיעור האכילה
6. קידוש בסעודה שלישית
שיטת הרמב"ם בקידוש
7. קידוש בסעודה שלישית לפי חכמת האמת
סיכום

1. פתיחה

השבת שלנו באה לידי ביטוי בכמה אופנים. אופן אחד הוא השביתה ממלאכה, אופן אחר הוא התפילות הארוכות והמיוחדות. עניין נוסף שתופס מקום חשוב בהווי השבתי שלנו הוא שלוש הסעודות - משמעותיות, גדולות, ארוכות ורבות יותר מאשר בימי החול.

מבין שלוש אלו נתייחדה הסעודה השלישית. לסעודה זו אין ארוחה מקבילה בימות החול, ולכן מבחינה מסויימת דווקא בה בא לידי ביטוי ייחודה של השבת. בעקבות מנהגי החסידים הפכה הסעודה השלישית שלנו לעשירה בניגונים ובדברי תורה הנוגעים לענייני הנשמה, ובכלל לסעודה אהובה ביותר. מצד שני, מכיוון שאין אנו רגילים לאכול באותה שעה במשך השבוע, בבתיים רבים היא נזנחה. לעיתים יוצאים בה ידי חובה בגרעינים או בקפה ועוגה, ולעיתים היא אף נשכחת לחלוטין.

נסה לעמוד כאן על ההלכות העיקריות הנוגעות לסעודה זו, כשמטבע הדברים חלק מאותן הלכות נוגעות גם לשאר סעודות השבת.

¹ תודה לרב שמואל אריאל שעבר והעיר על המאמר, והערותיו הרבות משוקעות בכולו.

2. מקור הדין

ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה.

(שמות ט"ז, כה)

רבי זריקה אומר: מכאן שלש סעודות בשבת. לפי שהיו רגילין לצאת בשחרית, אמרו לו: משה רבינו, נצא בשחרית! אמר להם: "אכלוהו היום". אמרו לו: הואיל ולא יצאנו שחרית נצא בין הערבים! אמר להם: "כי שבת היום לה'". ומה ת"ל "היום לא תמצאוהו בשדה"? אמרו: בקע לבן של אבותינו באותה שעה, שהיו אומרים: הואיל ולא מצאנוהו היום שמא לא נמצאוהו למחר! אמר להם: היום הזה אי אתם מוצאים אותו, אבל אתם מוצאים אותו מחר.

(מכילתא דרבי ישמעאל בשלה - מסכתא דויסע פרשה ד' ד"ה ויאמר משה²)

המכילתא דורשת את הפסוק "ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה". שלוש המילים "היום" נראות מיותרות, והמכילתא משבצת אותן בסיפור על שתי ארוחות שאכלו בני ישראל באותו יום (מלבד הארוחה הרגילה של ליל שבת). כך הגענו לשלוש סעודות בשבת, כאשר ה"היום" השלישי נדרש כהרגעה לעתיד - שהמן ימשיך לרדת לאחר שבת.

הבבלי דרש גם הוא את אותו פסוק, בצורה מעט שונה:

תנו רבנן: כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת? שלש. רבי חידקא אומר: ארבע. אמר רבי יוחנן: ושניהם מקרא אחד דרשו: "ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה". רבי חידקא סבר: הני תלתא "היום" - לבר מאורתא, ורבנן סברי: בהדי דאורתא.

(שבת קיז ע"ב והלאה³)

רבי חידקא וחכמים חולקים בהבנת אותו הפסוק שנדרש במכילתא⁴. ברור לכל ששלושת ה"היום" מתייחסים לסעודות (לעומת המכילתא שהבינה את האחרון שבהם כהבטחה לעתיד),

² ראה גם את המקבילה הזו: "ויאמר משה אכלוהו היום". מיכן שהיה ר' ירמיה אומר: שלש סעודות בשבת. לפי שהיו ישראל רגילין לצאת בשחרית, אמרו לו: רבינו משה, נצא בשחרית! אמר להן: 'אכלוהו היום'. אמרו לו: הואיל ולא יצאנו בשחרית נצא בין הערבים! אמר להן: 'כי שבת היום ליי'. לפי שקבע לבן של ישראל באותה שעה, אמרו לו: רבינו משה, הואיל ולא מצאנוהו היום שמא לא נמצאוהו למחר! אמר להן: 'היום', היום אי אתם מוצאין אותו, מוצאין אתם אותו למחר. דברי ר' יהושע" (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי לשמות ט"ז, כה).

³ הגמרא שם לא מסתפקת בלימודים מהפסוקים, ומספרת שבחם ומעלתם של סעודות השבת: "אמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: כל המקיים שלש סעודות בשבת ניצול משלש פורעניות: מחבלו של משיח, ומדינה של גיהנם, וממלחמת גוג ומגוג..."

אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים, שנאמר 'אז תתענג על הי' והרכבתיך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך' וגו'. לא כאברהם שכתוב בו 'קום התהלך בארץ לארכה' וגו', ולא כיצחק שכתוב בו 'כי לך ולזרעך אתן את כל הארצת האל', אלא כיעקב שכתוב בו 'יפרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה'...

אמר רבי יוסי: יהא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת...

אמר רב נחמן: תיתי לי דקיימית שלש סעודות בשבת" (שבת קיח ע"א - ע"ב).

אך לעומת חכמים שהבינו שאלו שלוש הסעודות של השבת, הבין רבי חידקא (כמו המכילתא) שאלו הסעודות רק של יום השבת, ומלבדן יש סעודה נוספת בלילה.

דאורייתא או דרבנן

מהי רמת החיוב של דין שלוש הסעודות? מצד אחד הוא נלמד מפסוק מהתורה, מצד שני הלימוד נראה יותר כדרשה או אסמכתא, ולא כנלמד מפשט הפסוקים ממש.

אכן, הראשונים והאחרונים חלקו בעניין זה.

ספר חרדים טוען שלדעת רש"י החיוב הוא מדאורייתא: "...ופרש"י יתלתא היום למנין שלש סעודות בא', ע"כ, משמע מלשונו דדבר תורה הוא ולא אסמכתא"⁵, ואכן החרדים מונה "לאכול שלש סעודות בשבת" במסגרת המצוות מדאורייתא. זו היתה גם דעת היראים, ככל הנראה, וכך הוא כותב: "שלש סעודות ציוונו יוצרנו בפרשת בשלח"⁶. הלבוש פסק "ויהא זהיר מאוד לקיים סעודה שלישיית, והיא מן התורה"⁷, והט"ז כתב בברור: "ושלש סעודות גם כן מדאורייתא"⁸.

הרמב"ם, לעומתם, סובר שדין סעודה שלישיית הוא מדרבנן:

פרק ל' מהלכות שבת של הרמב"ם עוסק בדיני כבוד ועונג שבת, וכך כותב שם הרמב"ם בהלכה א':

ארבעה דברים נאמרו בשבת, שנים מן התורה ושנים מדברי סופרים, והן מפורשין על ידי הנביאים. שבתורה – זכור ושמור, ושנתפרשו על ידי הנביאים – כבוד ועונג, שנאמר: "וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מכובד"⁹.

עונג שבת, אם כן, הוא מדרבנן, ובו עוסק הרמב"ם החל מהלכה ז': "איזהו ענג?...". דין סעודות שבת מופיע כחלק מדיני עונג בהלכה ט' ("חייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת..."), ואם כן ברור שלדעת הרמב"ם חובת שולש סעודות בשבת היא מדרבנן בלבד¹⁰.

4 מעניין לשים לב, כי לעומת המכילתא שדורשת את הפסוק מתוך הקשרו ההיסטורי ולומדת את ההלכות מתוך המציאות במדבר, משתמשת הגמרא בדרך הרגילה של לימוד מייטור בפסוקים (כמובן שגם הגמרא קושרת את דרשתה לנושא הפסוק, אך בצורה יותר טכנית).

5 ספר חרדים חלק מצוות עשה מן התורה, פרק ד' - מצוות עשה התלויות בושט, סעיף ג'.

6 יראים סימן צ"ב.

7 לבוש החור סימן רצ"א סעיף א'.

8 ט"ז אורח חיים סימן תרע"ח סעיף ב'.

9 ישעיהו נ"ח, יג.

10 החתם סופר הבין שלדעת הרמב"ם מצוות עונג שבת, ובעקבותיה שלוש הסעודות, היא מדאורייתא, וכך הוא כותב: "הרמב"ם פ"ל מהלכות שבת [ה"א] כתב, 'עונג שבת וכבודו הוא מדברי סופרים, דכתיב בישעיה: וקראת לשבת עונג'. והנה אין כוונתו שהוא רק מצוה דרבנן או מדברי קבלה כמו פורים, אלא דאורייתא ממש נאמרה למשה רבינו עליו השלום בעל פה, הלכה למשה מסיני, ואתי ישע"י ואסמכיה אקרא, דאי לא תימא הכי שהיא הלכה למשה מסיני, אין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה. אלא על כרחך הלכה למשה מסיני היא, ורמב"ם קרי ל"י דברי סופרים כדרכו של רמב"ם בקידושי כסף, שסוקלים עליהם, ואפילו הכי כיון דאתי מדרשא קרי ל"י דברי סופרים [ה' אישות פ"א ה"ב], ומשום הכי פסק הרמב"ם בפ"א מהלכות שבועות [ה"יו] 'הנשבע להתענות בשבת הוה שבועת שוא, משא"כ בחנוכה' [פורים], וע"כ משום דשבת דאורייתא הלכה למשה מסיני ופורים דברי קבלה. ובפ"ג מנדריים הלכה ט' 'הנודר לצום בשבת צריך לקיים נדרו, דאורייתא לא בעי חיזוק משא"כ חנוכה ופורים בעי חיזוק...' (חידושי החת"ס על שבת ק"א ע"א, וכן בשו"ת חלק או"ח סימן קס"ח. הסוגריים המרובעים הן משל המגיה).

כך סוברים גם הכלבו: "...שגם בשבת לא מצאנו מצווה זו מבוארת בתורה, רק מדקדוקי המקראות, ואינן אלא אסמכתא בעלמא"¹¹, והמהרי"ל - "דע דגי סעודות נמי דרבנן, וקרא דגי היום אסמכתא"¹².

ערוך השולחן, כמה דורות מאוחר יותר, טען שגם אם דין שלוש הסעודות הוא מדרבנן, הפסוק אינו אסמכתא בעלמא, אלא מקור ממשי מדברי משה רבינו. הוא מביא את הלבוש, ומוסיף: "ואם אפשר שאינן ממ ש מן התורה, מ"מ וודאי מתקנת משה רבינו הם שכן קיבל מסיני"¹³.

ראינו אם כן שתי אפשרויות בהבנת גדר חיוב שלוש סעודות בשבת:

לפי הרמב"ם וסיעתו זוהי מצוות דרבנן שיש לה אסמכתא מהתורה, כשערוך השולחן מציע שזוהי תקנה כבר מימי משה רבינו והפסוק אינו אסמכתא, ולפי היראים וסיעתו החיוב הוא מדאורייתא ממש.

3. זמן סעודה שלישית

א. מתי יש לאכול את הסעודה השלישית

שאלת זמנה המדויק של סעודה שלישית, מלבד שאלת סוף זמן האכילה בה נדון בהמשך, היתה בעבר מוקד למחלוקת ממושכת וסבוכה, שהלכה ונמוגה עם התגבשות פסקי השו"ע ונושאי כליו, עד שבימינו רוב הנושאים בהם נדון כמעט ואינם מוכרים.

שאלת הזמן מתחלקת למספר נושאים, שלעיתים נפגשים אחד בשני ומכילים פרטים ודקויות רבות, ולכן ננסה לגעת בנקודות המרכזיות ביותר ולא נקיף את הנושא והמקורות בצורה מושלמת¹⁴.

להבנת הדיון נכיר מנהג שבעבר היה מקובל ונפוץ מאוד, למרות שהיום אין לו זכר מעשי.

בסימן צ"ג כותב שבלי הלקט:

ויש נוהגים בסעודת שהרית לפרוש מפה על השלחן ולהפסיק בכרכת המזון, ולהזוז ולכרך מיד 'המוציא', ולהשלים סעודתו להיפטר משלש סעודות. ויש מנגמזין בדבר זה...

רבים¹⁵ היו מחלקים את הסעודה השניה לשניים באמצעים שונים¹⁶, ובחלק השני של הסעודה, שהיה גם הוא לפני חצות היום, יוצאים ידי חובת סעודה שלישית. כך היו המחלקים

¹¹ כלבו סימן נ"ח.

¹² ספר מהרי"ל הלכות יום טוב ד"ה נשאל, וכן בשו"ת מהרי"ל סימן צ"ד, שם הוא טוען שזו גם דעת רבינו תם, ונראים דבריו.

¹³ ערוך השולחן סימן רצ"א סעיף א'.

¹⁴ הרוצה לעיין עוד יכול להיעזר במאמר "גלגולי מנהג צרפת בסעודה שלישית של שבת", ישראל מ' תא שמע, בספרו "מנהג אשכנז הקדמון", הוצאת מאגנס, תשנ"ד, וכן במאמר "זמן אכילת סעודה שלישית", יעקב גרטנר, בספרו "גלגולי מנהג בעולם ההלכה", בהוצאת המחבר, תשנ"ה. בשניהם נעזרתי רבות, ותודה.

¹⁵ כך פסק למשל גם הבה"ג, המובא בר"ן (מ ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה ת"ר): "שאין חיוב סעודות הללו להיותן כדרךן בשחרית ובמנחה, אלא אפילו מפסיק באמצע הסעודה בכרכת המזון...". התמודדות מקיפה (ושוללת) עם המנהג מופיעה כבר בשו"ת הגאונים "שערי תשובה" סימן קמ"ח.

¹⁶ גם באמצעי החלוקה היו שיטות שונות, כפרישת מפה, אמירת פרק תהילים, ברכת המזון, נטילת ידיים והמוציא או אף טיול קטן, ולא נדון כאן במחלוקת זו. רבי יוסף בכור-שור טוען שגם באכילת שתי מנות

רעווא דרעוויך - על סעודה שלישית

פותרים מספר בעיות. הם לא היו נתקלים באיסורו של רבינו תם, בו נדון בהמשך, לאכול בין מנחה לערבית. הם לא היו נכנסים לבעיית אכילה גסה לאחר הסעודה השנייה, בעיה שנבעה מהמציאות של ימי חורף קצרים, בהם סעודה דשנה אחת מספיקה כדי להשביע את הסועד למשך כל היום¹⁷. מצד שני היו גם כאלה שלא היה להם מספיק אוכל לסעודה נוספת בשבת, וגם להם היוותה חלוקת הסעודה פיתרון, כפי שכותב העיתים:

וחני דנהוג למיעבד תרתי סעודתא דיממא על חדא תכא אמרי לך: ודאי מצוה מן המוכרח למיעבד בשחרית ובמנחה, מיהו שאר עמא דלא שכיח להו, ולא אפשר להו לתקוני מאכלי לתרי זימני לשחרית ולמנחה, כי חיכי דלא ליפשעו במצות ג' סעודות - שרינן להו משום כבוד שבת להפסיק אכילתן, ולברך ברכות (על) המזון באמצע.

(ספר העיתים סימן קצ"ג)

למנהג חלוקת הסעודה יש הדים רבים, אם בדיונים על שיטות החלוקה ואם בתשובות השוללות את המנהג בכל תוקף.

לאור ההיכרות עם מנהג חלוקת הסעודה נוכל להבין מדוע יש צורך בהצגת פנים רבים של עניין שנראה פשוט לכאורה.

המשנה במסכת שבת (פט"ז מ"ב) מתארת מקרה בו נשרף ביתו של אדם בשבת, ומתירה לו להוציא מביטו מזון שיספיק לו לצורכי סעודות השבת שעומדות לפניו, לפי החלוקה הבאה:

כיצד? נפלה דליקה בלילי שבת - מצילין מזון ג' סעודות. בשחרית - מזון ב' סעודות. במנחה - מזון סעודה אחת.

נראה מכאן כי המשנה מניחה שבשעת המנחה עדיין עומדת בפני האדם עוד סעודה אחת - הסעודה השלישית. הרעיון פשוט מאוד - כדי שתהיה משמעות לשלוש סעודות הן צריכות להיות נפרדות אחת מהשנייה, כל אחת זמנה שלה, כך שתהיינה ניכרות ויהיה בהן צורך ממשי, ולא שיהיה מצב בו הסועד שבע בגלל הסעודה שסיים זמן מועט קודם לכן.

כך הסיק גם תוספות¹⁸ בסוגיית הדליקה:

מכאן משמע דומן אכילה שלישית בשבת היא מן המנחה ולמעלה.

(שבת קיח ע"א ד"ה ובמנחה)

היו שדרשו את הצורך בהפרדת הסעודות מהפסוק ממנו נלמדו שלוש הסעודות. כך למשל נענה רבי יעקב ממרוויש בשו"ת מן השמים:

והשיבו: אשכילך ואורך, דבר זה מתורת משה רבינו למדנו, דכתיב: "אכלוהו היום כי שבת היום לה' היום לא תמצאהו בשדה", מה הימים מחולקים זה מזה, כך צריכות להיות השעות של שלש סעודות מחולקות זו מזו.

(סימן י"ד)

עיקריות בסעודה השנייה יוצאים ידי סעודה שלישית, בלי חלוקה ממשית של הסעודה לשניים, מכיוון שהתבטל הנוסף חשוב בפני עצמו (את שיטתו ראיתי במאמרו של תא-שמע עמוד 210).

¹⁷ מציאות שהביאה גם לפטור מלא מסעודה שלישית שניתן למצטער מחמת האכילה המרובה, וגם להיתר לצאת ידי חובה במיני תרגימא, ובשניהם נדון בהמשך.

¹⁸ יש להעיר כבר כאן כי דעתם של בעלי התוספות לא היתה אחידה בנקודות רבות של סוגיה זו, ואין להקשות מתוספות אחד על מישנהו.

בספר הישר (חלק החידושים, סימן רצ"ח) פוסק כך רבינו תם, ומביא ראייה נוספת מהגמרא:

שלוש סעודות בשבת אלו הן: א' בערב שבת וא' ביום שחרית וא' בצהריים. ובדוכתא אחריתי חשיב להו להני ג' עיתות ביום עת סעודה, כדאמרינן: "קערות שאכל בהן ערבית ידיח לאכול בהם שחרית, שחרית ידיח לאכול בהם בצהריים"¹⁹. נמצא דשחרית וערבית זמן סעודה הם.

כך פוסקים גם הרמב"ם²⁰, הטור בסימן רצ"א (בעקבות אביו הרא"ש), ולבסוף השו"ע: זמנה משיגיע זמן המנחה, דהיינו משש שעות ומחצה ולמעלה, ואם עשאה קודם לכן לא קיים מצות סעודה שלישית.

(אורה חיים סימן רצ"א²¹)

נוסיף עוד מדברי מקובלים שדרשו גם הם לאכול סעודה שלישית בזמן המנחה:

...ומכאן ראייה שסעודת ג' צריך לעשותה במנחה, לא כאותם שעושים השלישית בשחרית אחר סעודה... ואין כאן הכירא בסעודת שבת שנעשית לחצאין ולא בסעודה שלישית שזמנה במנחה כי היא כנגד עתיק יומין והוא מתגלה באותה שעה²².

שיטה זו, לפיה יש לחלק את סעודות השבת לשלושה זמנים נפרדים, גרמה להיעלמות כמעט מוחלטת של מנהג חלוקת סעודת השחרית לשניים²³ תוך אכילת סעודה שלישית לפני זמן המנחה²⁴.

¹⁹ שבת קיה ע"א. גירסתנו שונה בצורה לא משמעותית.

²⁰ הלכות שבת פ"ל ה"ט: "חייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת, אחת ערבית ואחת שחרית ואחת במנחה". בהלכה י' הוא מתאר את סדר יום השבת, וכותב לענייננו: "ויתפלל מנחה ואחר כך יקבע סעודה שלישית...".

²¹ דעה נוספת מופיעה בשבלי הלקט סימן צ"ג:

"...נחלקו הגאונים זצ"ל. יש מהן אומר שאין מקדימין סעודת צהריים לאכלה קודם ארבע שעות, ומביאין ראייה מהא דתנן 'ארבעה עשר שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת ומשיירין מזון שתי סעודות'. ואם איתא דיכול לאכלה קודם ארבע שעות, הוי ליה למתני מזון שלש סעודות...". בהמשך הוא דוחה שיטה זו ואומר: "וכן נראה בעיני שאין זו ראייה להוכיח מכאן שאין להקדים סעודת הצהריים קודם ארבע שעות, דהא דתני שתי סעודות ולא תני שלש סעודות משום שהוא יכול להשלים סעודה אחרונה במיני תרגימא...".

גם הרא"ש, למרות שסבר שאין לאכול סעודה שלישית לפני חצות, דחה את ההוכחה מערב פסח. לפי דעתו אפשר לחלק את סעודת הבוקר לשניים, ובאופן תיאורטי (אם היינו סוברים שאפשר לאכול סעודה שלישית לפני חצות) היינו יכולים לאכול סעודה שלישית לפני שעה רביעית, ובמצב כזה "מכל מקום די לו בכדי סעודה א', תרתי כריסי לית ליה, ובמזון סעודה א' יספיק לו, בין יאכלוה בהפסק בין שלא בהפסק" (כלל כ"ב סימן ד'), ומשום כך משיירים רק מזון שתי סעודות לשבת שחלה בערב פסח.

למרות זאת בכלל כ"ב סימן י"ג הרא"ש כן משתמש בראייה הנ"ל להוכחת שיטתו.

²² ר' מאיר בן גבאי בספרו "תולעת יעקב", סוד שלש סעודות, סעיף כ'. וראה גם את דברי רבינו בחיי: "...ואין כאן הכירא בסעודה שלישית הנפלאה העליונה, אלא זמן הסעודה השלישית בשעת המנחה הוא" (שלחן של ארבע, מהדורת שעוועל, עמוד תפ"ב).

²³ זכר מועט למנהג זה נשאר בערב פסח שחל להיות בשבת. בסעודה שלישית לאחר חצות אי אפשר לאכול חמץ, ולכן נוצר מנהג (שמופיע במשנה ברורה סימן תמ"ד סק"ח) לחלק את סעודת השחרית לשניים כדי לצאת ידי חובת סעודה שלישית בלחם.

²⁴ במהלך הדיון בשאלה זו הובאו עוד טעמים המצדיקים או שוללים את מנהג חלוקת הסעודות, וכדאי לעיין במאמרים הנ"ל. בין השאר היו שטענו שחלוקת סעודה בצורה מלאכותית גורמת לברכה לבטלה. לעומתם

עניין נוסף הוא האיסור הכללי להתחיל בסעודה סמוך לתפילה, כלומר: החל מחצי שעה²⁵ לפני תחילת זמן התפילה, שמא יאריך בסעודתו וישכח להתפלל. בעיה זו מתעוררת הן לפני ערבית, כפי שנראה בדיון לגבי הגבול האחרון של התחלת הסעודה, והן לפני מנחה.

במסכת שבת דף ט ע"ב דנה הגמרא בדברי המשנה (פ"א מ"ב):

לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל, לא יכנס אדם למרחץ ולא לבורסקי ולא לאכול ולא לדין. ואם התחילו – אין מפסיקין...

היא שואלת האם הכוונה לזמן מנחה גדולה (6.5 שעות זמניות, כשסמוך לה הוא חצות היום) או קטנה (9.5 שעות זמניות, וסמוך לה הוא תחילת השעה העשירית), באיזה סוג סעודה, תספורת וכו' מדובר, מאילו טעמים הם אסורים, ומסכמת:

לעולם סמוך למנחה גדולה... ולא לאכול – בפעודה גדולה...

רב אחא בר יעקב אמר... ולא לאכול – בפעודה קטנה. לכתחלה אמאי לא – דילמא אתי לאמשוּכין...

אם כן, הגמרא מגיעה למסקנה שכבר מזמן מנחה גדולה חל האיסור, כאשר ישנה מחלוקת האם כל סעודה, למשל, אסורה, כדעת רב אחא בר יעקב, או רק פעילויות רחבות היקף, כדוגמת סעודה גדולה, נאסרות.

הרמב"ם, ובעקבותיו גם השו"ע, פסק כרבי אחא בר יעקב, שאפילו סעודה קטנה אסורה כבר בסמוך למנחה גדולה, וכך הוא כותב:

כיון שהגיע זמן מנחה גדולה לא יכנס למרחץ אפילו להזיע עד שיתפלל שמא יתעלף ויבטל מן התפילה, ולא לאכול אפילו אכילת עראי שמא ימשך באכילה... סמוך למנחה עד שיתפלל שמא יראה הפסד במלאכתו ויתעסק בה ויתעכב מן התפילה.

(הלכות תפילה ונשיאת כפים פ"ו ה"ה)

הטור לעומתו נראה כמיקל כשיטה הראשונה, שדווקא סעודה גדולה אסורה:

ופירש ר"ת: דוקא פעודה גדולה, כגון של מילה ונישואין ופדיון הבן... כל הני אסורין אפילו סמוך למנחה גדולה, דהיינו בתחלת שעה ז'. אבל סעודה שאוכל כל אדם בכיתו... מותר להתחיל סמוך למנחה גדולה.

(אורח חיים סימן רל"ב)

השיבו מצדיקי המנהג (למשל הרא"ש בתשובותיו, כלל כ"ב סימן ד') כי מכיוון שבברכה זו מקיימים מצוות שלוש סעודות אין היא ברכה לבטלה.

25 פרק זמן זה נלמד מהגמרא בפסחים צט ע"ב. המשנה שם (פ"י מ"א) אומרת כי "ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך...". הגמרא שם משווה בין איסור האכילה בערב פסח ובערב שבת, ומביאה הוכחה מברייטא שגם בערב שבת סמוך למנחה (קטנה, שזמנה הוא מתשע שעות ומחצה) אסור להתחיל לאכול: "לא יאכל אדם בערב שבת וימים טובים מתשע שעות ולמעלה", כלומר: החל מחצי שעה לפני זמן התפילה. מכאן למדנו שבאופן כללי כל הסמוכים הם חצי שעה קודם הזמן אליו הם נסמכים.

הט"ז בסימן רל"ה סק"ג חולק לגבי פרק הזמן בתפילת ערבית (ומודה במנחה), וטוען: "אלא ודאי דכאן שזמנה ארוך (כלומר, שיש פרק זמן ארוך בו אפשר להתפלל ערבית - מ"ב) אין איסור בסמוך אלא דסמוך שיעור קטן לפני הזמן... על כן אין להחמיר בחצי שעה, כנלע"ד".

הרמ"א מביא את דעת הטור, אך מוסיף דעות מקילות אף יותר :

ויש חולקים (על פסק השו"ע - מ"ב) וסבירא להו דסעודה קטנה מותר, ואינו אסור רק בסעודת נשואין או מילה (טור בשם ר"ת);
ו"א דאפילו סעודה גדולה סמוך למנחה גדולה שרי (בעל המאור והג"מ פ"ק דשבת); ו"א דסעודה קטנה אפי' סמוך למנחה קטנה שרי (טור בשם ר"י);
ונהגו להקל כשתי הסברות, והיינו בסעודה גדולה סמוך למנחה גדולה, ובסעודה קטנה סמוך למנחה קטנה; ואפשר הטעם משום דעכשיו קורין לבית הכנסת, לא חיישינן דלמא יפשע ולא יתפלל (אגודה פ"ק דשבת), (וע"ל סי' פ"ט);
מיהו בסעודה גדולה יש להחמיר אפילו סמוך למנחה גדולה, ואפילו אם התחיל קודם לכן, כשמגיע מנחה קטנה והשעה עוברת, צריך לקום ולהתפלל (טור וב"י בשם הפוסקים).

(אורח חיים סימן רל"ב סעיף ב')

סעודה שלישית נחשבת בגדר של "סעודה קטנה" (היא אינה של נישואין וכד' אלא 'סעודה שכל אדם עושה בביתו') ולכן תהיה בה מחלוקת: לפי הרמב"ם והשו"ע מרגע שמגיע זמן מנחה גדולה אין לאכול כל סעודה (סתם טעימה מותרת) לפני תפילה, ואילו לפי ר"ת והרמ"א עד זמן מנחה קטנה מותר עדיין להתחיל בסעודה.

גם מי שהתחיל לאכול סעודה בזמן המותר לדעת ר"ת והרמ"א - עליו להפסיק לאכול מעת שהשעה עוברת, שמא יעבור זמן התפילה. לפני כן אין חשש שיפסיד את זמן התפילה מכיוון שייעכשו קורין לבית הכנסת".

למרות זאת כותב הרמ"א בסימן רצ"א ס"ב:

ו"א דיותר טוב להתפלל מנחה תחילה, וכן נוהגים לכתחילה בכל מדינות אלו.

מעניינים גם דבריו של הרמ"ק בנושא, וכך הוא כותב בסידורו:

והולך (אחרי תפילת מנחה - מ"ב) לסעודת הערב... זה הכלל: הסעודה כתפילה²⁶ ולכן צריך לסמוך אותה בתפילה בלי הפסק²⁷...

(תפלה למשה שער י"ב סימן י"ז)

ראינו אם כן עדיפות ברורה לתפילה לפני סעודה שלישית, כאשר עפ"י הרמ"א נראה שישנה אופציה להקל. כך פסק המשנה ברורה²⁸ ובעקבותיו הילקוט יוסף²⁹ והשמירת שבת כהלכתה, שכותב כך:

נוהגים להתפלל תחילה תפילת מנחה, ומכל מקום אם קשה לו לאכול סעודה שלישית לאחר תפילת מנחה יכול היא לאכול אותה קודם תפילת מנחה, ממחצית השעה אחרי חצות היום

²⁶ בשער י"ב סימן י"ב הוא מבאר את עניין הקשר בין התפילה לסעודה (בהקשר של הסעודה השניה): "...כמו שהתפילה בכתר כך הסעודה בכתר... וראוי שלא להפסיק הסעודה מהתפילה מפני שסוד העניג (שהוא הסוד של סעודות השבת - מ"ב) דבור ומעשה. דבור בתפילה ומעשה בסעודה..." ע"ש.

²⁷ הדברים אולי יובהרו יותר ע"י דברי ר' משה אבן מכיר מדור תלמידי האר"י בספרו "סדר היום" (עמוד ק"ל): "וכשיוצא מבית הכנסת ילך לביתו ויסדר שולחנו לאכול סעודה שלישית. וזמנה היא אחר תפילת המנחה, כי תקנו שלש סעודות אחר שלש תפילות".

²⁸ "ובמקום שקשה לו לקיים הסעודה לאחר מנחה יכול אפילו לכתחלה לקיים הסעודה קודם מנחה אם הוא קודם זמן מנחה קטנה" (סימן רצ"א סק"א).

²⁹ סימן רצ"א סעיף ד'.

ואילך. ואף אם הגיע זמן תפילת מנחה קמנה, דהיינו שעתיים וחצי זמניות לפני הלילה, נוהגים להקל ולאכול, ולהתפלל אחרי כן, אלא שיש להזהר שלא לאחר את זמן תפילת מנחה.

סעודה שלישית שהיא גם סעודת שבע ברכות, לא יסב לאכול אלא אם התפלל תפילת מנחה תחילה.

וגם המתפלל מנחה ביחידות, לא יסב לאכול סעודה שלישית לפני שיתפלל תפילת מנחה, אם מסב לאכול משלש שעות לפני הלילה ואילך³⁰.

(חלק ב' פרק ג"ז סעיף ג')

למרות כל זאת מביא הטור בסימן רצ"א את פסק רבינו תם (שהטור עצמו חלק עליו) :

ורבינו תם הנהיג שלא לאכול בשבת בין מנחה לערבית... ועל כן הנהיג לעשות סעודה שלישית קודם המנחה.

מהו מקורה של הלכה זו?

במדרש "שוחר טוב" לתהילים פרק י"א ישנה פיסקה שמופיעה רק במיעוט כתבי היד, וזה לשונה :

ר' לוי אמר: דומה זה חצר מוות. ולמה נקרא שמו חצרמוות? חצר שרוחות בני אדם מתים. ומקום הוא כמין בנין וחצר מוקף גדר. ולפני חצר נחל, ולפני הנחל שדה, ובכל יום ויום מוציאה דומה את הרוחות ואוכלות את השדה ושדות את הנחל. וכל אדם השותה מים בין השמשות נוזל את מתיו³¹.

למרות שלא היה היחיד שפסק לפי מדרש זה³², רבינו תם היה הגורם העיקרי בהפיכתו להוראה מעשית, וכך הוא כותב :

³⁰ נבחר את שיטתו: בעיקרון יש להתפלל לפני הסעודה כדברי הרמ"א בסימן רצ"א. בשעת הצורך אפשר להקל אף בזמן מנחה קטנה כדברי הרמ"א בסימן רל"ב. למרות זאת, בסעודת שבע ברכות, שמוגדרת כסעודה גדולה, יש להחמיר כבר ממנחה גדולה, ומי שאין מי שיקרא לו לתפילה מכיוון שהוא יחידי אסור מלאכול החל מסמוך למנחה קטנה. כל זאת, כמובן, לפי הרמ"א בסימן רל"ב.

³¹ למספר ראשונים היו גירסאות שונות של מדרש זה, שהובילו להשלכות הלכתיות. חשובה במיוחד גרסתו של רבינו משולם, בר הפלוגתא של רבינו תם בסוגיה, שמובאת במרדכי על פסחים דף לו ע"א בדפי המרדכי תחילת עמודה א': "כל השותה בערב שבת במנחה: וטעמא משום דעייפין מן הדין שסבלו כל השבוע ושותים, ולכך היה מקפיד לשתות במנחה בערב שבת". לפי דברים אלו ניכר כי הבעיה חלה רק על ערב שבת, ורק על שתיית מים. בשבת, לעומת זאת, אין בעיה לאכול בזמן המנחה.

כמו כן היו שיטות לפיהן האיסור חל רק על מי שנפטר משהו משבעת קרוביו (מרדכי שם), או אפילו רק אביו ואימו, ודווקא בשנה האחרונה.

באוצר המדרשים [אייזנשטיין] עמוד פ"ד, בחלק "מסכת גן-עדן", נמצאתגירסה נוספת של המדרש: "חצר גדול יש למתים, ולפני החצר נחל היוצא מגן עדן, ולפני הנחלים יש שדה, ובכל ערבי שבתות בין מנחה לתפלת ערבית מוציאה רוחות של מתים מבית גזייהם ומרעין אותן באותו שדה ושותין מים מאותו נחל, וכל אדם השותה מים בשבת בין מנחה לתפלת ערבית נוזל מימיו של מתים...". לפי נוסח זה רוחות המתים יוצאות אמנם בערב שבת בין מנחה לערבית, ולמרות זאת השותה (והשותה דווקא!) בשבת עצמה הוא הגוזל את המתים.

³² אחריו הלך, בין השאר, רבינו ירוחם, שפסק אמנם בפתות תקיפות: "נהגו שלא לקבוע סעודה בין מנחה למעריב, וכן במדרש 'השותה מים בין השמשות בשבת כאילו גוזל את המתים' (ספר אדם נתיב י"ב חלק ראשון).

עוד זאת אדרוש לבני מלאום יאמץ, כי יתחמץ לכבי [על] חופרי גומץ ופורצי גדר לאכול בין תפלת המנחה לתפלת ערבית, ומפיקים מנן בנאוה, והלא לא כן עשו אבותיכם! ויש ללמוד מכרייתות וממדרש אגדה דאמרינן התם: "השותה מים בין השמשות גוזל את החיים ואת המתים". ומעשה אירע בלותיר, ובא מעשה לידי סכנה, וכן שמעתי מאבא מורי נ"ע... ובקושי התירו ערב יום הכפורים לאכול סמוך לתפלת ערבית, ותיקנו וידוי קודם שיאכל וישתה משום שכרות, גם כמ' באב שהל להיות בשבת ונדהה התירו בקושי... ואי משום ג' סעודות יכול באספרמקי ומגדי.

גם נראה כי נתקנה סעודה שלישית בצהרים סמוך למנחה. ואפילו לרב חידקא – בתחלת המנחה. כדתניא: "ערבית – מדיחין לאכול בהן שהרית, שהרית – מדיחין לאכול בהן בצהרים, בצהרים – מדיחין לאכול בהן במנחה, מן המנחה ולמעלה אין מדיחין"³³. ופסקו דסעודה קטנה מותר לאכול במנחה גדולה. ואיכא שהות טובא בין אכילה למנחה קטנה. ואע"ג דאמרינן 'פורס מפה ומבדיל'³⁴ אקראי בעלמא...

(ספר הישר, חלק התשובות, סימן מ"ה אות ו')

רבינו תם מסכים שסעודה שלישית (ולפי רבי חידקא גם הרביעית) נתקנה דווקא "בצהרים סמוך למנחה", או כמו שהוא כותב במפורש בסימן רצ"ח שציטטנו לעיל:

שלוש סעודות בשבת אלו הן: א' בערב שבת וא' ביום שהרית וא' בצהרים. ובדוכתא אחריתי חשיב להו להני ג' עיתות ביום עת סעודה...

מצד שני טוען רבינו תם, שאסור לאכול ולשתות לאחר תפילת מנחה מכיוון שהוא "גוזל את החיים ואת המתים", ולכן הוא מציע שני פתרונות. הפיתרון הראשון הוא "אספרמקי ומגדי", אכילה מועטת שגם בה אפשר לצאת ידי חובת סעודה שלישית³⁵, אך אין היא נכללת באיסור הנידון³⁶. פיתרון אחר הוא, שהאדם יאכל אפילו לחם לפני שיתפלל, שהרי "ופסקו דסעודה קטנה מותר לאכול במנחה גדולה"³⁷, והאיסור חל רק "בין תפילת המנחה לתפילת ערבית".

פתרון אחר היה למהר"ח אור זרוע. לדעתו האיסור לאכול אחרי תפילת מנחה חל רק לאחר תפילה בציבור, ולכן פסק³⁸:

...וטוב שיתפלל יחיד תפילת מנחה קודם שיאכל סעודה שלישית... וכן מהר"ם היה נוהג להתפלל מנחה ביחיד קודם סעודה שלישית, וכשהלך לבית הכנסת היה מראה לציבור, והיה שוחה באבות ובהודאה כדינם כאילו היה מתפלל עמהם.

³³ מכאן ראייה לשיטתו שלאחר המנחה אין יותר סעודות.

³⁴ ר"ת מביא פה ראייה לכאורה כנגדו עפ"י הגמרא בפסחים קה ע"א. ציטוט זה לא מופיע בדפוס שלנו, אך הוא נשמע מתוך דברי הגמרא שם. הגמרא שם דנה במקרה שבו ישבו אנשים ואכלו ביום השבת, ואומרת שכשמגיע מועד צאת השבת - השבת יוצאת אוטומטית, כפי שהיא נכנסת אוטומטית, אלא שצריך להפסיק מלאכול בפרישת מפה ולהבדיל כדי להוציא את השבת. אם כן, יש אפשרות לאכול אחרי המנחה.

³⁵ דין זה נתון במחלוקת הפוסקים, ונדון בכך בהמשך.

³⁶ כך מחדש תא-שמע במאמרו (הני"ל בהערה 14) ש"הם בבחינת סעודה קטנה שאינה בכלל האיסור האמורי".

³⁷ בהמשך דיונו עם רבינו משולם לגבי אכילה לאחר מנחה, שמובאת בחלק השו"ת סימן מ"ח אות י"ב, טוען רבינו תם ש"כי סעודה גדולה היא שדעתו למושכה בתוך מנחה קטנה והיא (כלומר: משך סעודה שכזו - מ"ב) ג' שעות ומחצה, וגדולה אפילו מסעודת חפה שלנו", ואילו סעודה קטנה מותרת בשעת מנחה גדולה כפי שהוא מבאר דעתו שם, וכפי שראינו את דעתו לעיל בדברי הטור סימן רל"ב.

³⁸ פסקי הלכה של מהר"ח אור זרוע (דרשות מהר"ח), מהדורת רייזש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמוד 69. ראיתי רק ב"מנהגי ישראלי" של דניאל שפרבר, כרך ב' פרק ב' עמודים לח-לט.

יש לשים לב לכך שלמרות שהמדרש, שרבינו תם בעצמו מצטט, אומר שרק "וכל אדם השותה מים בין השמשות גוזל את מתיו", החיל רבינו תם את האיסור כבר מתפילת מנחה, וגם על האכילה. המשנה ברורה (סימן רצ"א סק"ט) מציע שהאיסור על כל אכילה הוא "דפן יבוא גם לשתות". אולי גם הבין רבינו תם כי דברי המדרש על שתיית מים הם לאו דווקא, שהרי הנשמות לא רק "שותות את הנחל" אלא גם "אוכלות את השדה".

הרחבת משך האיסור נבעה אולי מהרצון להרחיק את האדם מאותה סכנה שבא אליה אותו אחד שאכל בלותר בין השמשות. מכיוון שזו רק הרחקה, האיסור הוא נזיל, בין תפילת מנחה למעריב, ולא כבר משעת התפילה³⁹.

טעם מעניין לאיסור האכילה לאחר המנחה מופיע בדברי הכלבו:

ונהגו בהרבה מקומות לאכול סעודת הערב קודם תפילת המנחה בשבת, ואחרי תפלה זו לא יאכלו, רק כל אחד ישב בדד וידום לכבוד רבן של נביאים⁴⁰.

(כלבו סימן מ')

מלבד הכבוד שאנו חולקים למשה רבינו באותה דומיה, ישנה מעלה מיוחדת בתפילה לאחר סעודה. כך כתב שם הכלבו בטעם שהביא גם המרדכי, עפ"י מדרש שאיננו בידינו:

...ומ"מ נראה כר"ת, דסעודה שלישית נתקנה קודם המנחה בשבת ולכך אנו אומרים "ואני תפילתי" וגו'. "אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם! לא כשאר מלכי עובדי כוכבים אני, דשאר מלכים לאהר ששותים ומשתכרין - אין מזכירין רכונם, אלא הולכין לטייל עצמן בשדה. אבל אני, כשאני אוכל ושותה - מיד אני מזכיר שמך". אם כן משמע שיש לאכול בשבת קודם המנחה.

(פסחים, לו ע"א בדפי המרדכי, ראש עמודה א')

כפי שראינו בתחילת הדיון, שיטת רבינו תם נדחתה, ואנו אוכלים כיום דווקא לאחר תפילת המנחה. יש להוסיף שפשטי כמה וכמה גמרות נראים כסותרים במפורש את שיטת רבינו תם, ונביא לכך שתי דוגמאות בולטות⁴¹:

ראינו לעיל את הדיון המפורט בשבת ט ע"א אילו סוגי מעשים מותר לעשות לפני תפילת המנחה, ביניהם סעודה לסוגיה. מכל מקום, נראה שם בברור שלאחר תפילת מנחה לא תהיה שום מניעה לאכול, בעוד שלפי ר"ת דווקא אז מתעורר איסור גזל המתים.

³⁹ לעומת רבינו תם שהבין שהאיסור הוא עצמותי, טוען רבינו בחיי שהאיסור לשתות בין השמשות (לפי דעתו, שהאיסור הוא בערב שבת בין השמשות, ודווקא בשתיית מים) משרת מטרה אחרת. כך הוא כותב בפירושו לשמות כ', ח: "וכוונתו בזה לקבוע צנפוש אמונה שיש לרשעי ישראל מנוחה בשבת בגיהנם, וכשהם יוצאים בערב שבת הם שותים ורוחצים ומצטננים במים, עד שהשותה מים באותה שעה הוצרכו לומר שהוא גוזל אותן מהם, ועשו את השותה גזלן ומחוסר אמונה".

⁴⁰ כבר רבינו תם הביא בתשובה מ"ה שציטטנו באריכות לעיל את מנהג רב שר-שלום גאון לומר צידוק הדין לאחר מנחה בשבת לזכר משה רבינו שנפטר באותה שעה. כך מביא השבלי-הלקט (סימן קכ"ו) בשם רב שר-שלום גאון כי "לכך נהגו לומר פרקי אבות 'משה קבל תורה מסיני', לומר: הרי אנו מספידין בכבודו ושבתו ובכך תהיה לו מנוחה", וכן מופיעים מנהגים לא ללמוד תורה באותה שעה "כמו ששנינו: 'נשיא שמת כל בתי מדרשות בטליין'" (כלבו סימן מ'), מנהג שראינו גם בדברי ר"ת כאן. בהמשך נראה את דברי השלי"ה כי כתנחומים על מות משה דוד ויוסף יש לקדש גם בסעודה שלישית.

⁴¹ דוגמאות נוספות נמצאות במאמר הנ"ל בהערה 14 של תא-שמע, עמודים 205-207.

סוגיה מפורשת שמדברת על אכילה לאחר מנחה מופיעה בירושלמי:

היה יושב ואוכל בשבת וחשכה מוצאי שבת...

(ברכות פ"ח ה"א - יא ע"ד)

נסכס: ראינו שני מנהגים לא מוכרים לגבי מועד אכילת סעודה שלישית - לאכול דווקא לפני תפילת המנחה, ולאכול עוד לפני חצות כשהסעודה השניה מתחלקת לשניים כדי לצאת ידי חובת שלוש סעודות. במשך הדורות מנהגים אלו נדחו מטעמים שונים, וכך נקבעה ההלכה המקובלת בימינו לאכול סעודה נפרדת לאחר תפילת מנחה⁴².

ב. עך מתי מותר להתחיל לאכול סעודה שלישית

בסוגיה זו יש לדון בשני עניינים. הראשון - החובה לאכול את הסעודות דווקא בתוך השבת (ולא לפניו או לאחריה), והשני - האיסור להתחיל לאכול משלב מסויים ביום לפני ערבית והבדלה.

כזכור לנו, שלוש הסעודות בשבת נלמדו מהפסוק הזה: "ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה", היום לא תמצאוהו בשדה".

שתי הבנות נוכל להבין מהפסוק. האחת, שאת שלוש הסעודות יש לאכול ביום השבת עצמו, ולכן אין לאכול לא סעודה ראשונה לפני השקיעה ולא סעודה שלישית לאחר השקיעה.

כך נראה שסבר הבי"ח:

... אבל גמר הסעודה⁴³ אף בשאר ערבי שבתות וימים טובים צריך שתהיה בלילה, דהא עיקר החיוב של הסעודה מדרשא דתלתא היום, דהדא דאורתא, ואם כן אינו יוצא ידי חיוב סעודה אלא אם כן אכלה בלילה, וכשמפסיק מאכילתו קודם שקידש היום ודאי לא יצא ידי חובתו. ולא דמי לקידוש שיכול להוסיף מחול על קודש כדאמר בפרק תפילת השחר, דשאני קידוש דקאי על השבת ויכול להוסיף על קדושתו, מה שאין כן באכילה דצריך שתהיה בלילה על כל פנים. כן כתב מהר"ל מפראג ז"ל.

(סימן תע"ב, סעיף א' בהוצאת הטור השלם)

הבי"ח טוען כאן כי יוצאים ידי חובת סעודה ראשונה של שבת רק בלילה עצמו, ולא ביום, אף אם כבר קיבלנו שבת, לעומת הקידוש שעניינו להוסיף קדושה, דבר שאפשר לעשות גם מבעוד

⁴² התמודדות מעניינת עם המנהג בתקופה שעוד היה רווח בעם נמצאת אצל הרדב"ז. הוא סבר שאין בעיה לאכול סעודה שלישית לאחר מנחה, אך היה צריך להרגיע את ההמוון שחשש מגזל המתים, וכך הוא כותב (שו"ת הרדב"ז חלק ב' סימן תשנ"ד): "אבל אנו נוהגים ומקובלים שצריך לעשות כל סעודה בזמנה ולסדר השלחן כמו בשאר סעודות, וכיון שאנו מכוונים לשם מצוה שומר מצוה לא ידע דבר רע. ולא נקרא גזול את המתים אלא בזמן שהוא שותה מים שלא בזמן סעודה, דהיינו סמוך לערב ושלא במקום מצוה, כגון שותה מים לצמאו. אבל השותה מים בתוך סעודתו אין זה גזול את המתים, ואכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך או מימך ועלי קללתך בני. אך שמע בקולי וקיים מצות סעודה שלישית בזמנה אחר תפילת מנחה מיד כי כסדר התפלות תקנום".

⁴³ היינו סעודת ליל שבת שהתחילו בה לפני השקיעה.

יום. יש להניח שהב"ח יחזיק בדעה זו גם לגבי אכילת סעודה שלישיית, ויאמר שלא יוצאים בה ידי חובה משתחשך, גם אם עוד לא הוצאנו את השבת⁴⁴.

הבנה אחרת בפסוק הבין הרא"ש. נראה שלדעתו אין הסעודות תלויות ביום השבת הכללי, אלא בשבת הפרטית, זמן שמבחינתי הוא שבת, וכך הוא כותב:

דבשבתות וימים טובים יכול להוסיף מחול על הקודש ולאכול קודם שתחשך.

(פמחים פ"י ס"ב)

מן הסתם גם את הסעודה השלישיית הוא יתיר לאכול גם לאחר החשיכה, אם עוד לא הוצאתי שבת (רק מבחינה זו. יש עוד סיבות לאסור כפי שנראה להלן).

המשנה ברורה נוגע בנקודה זו לגבי סעודת הלילה:

הטעם, דכיון דקבל עליו שבת והוסיף מחול על הקודש, נחשב כשבת לענין זה דיכול לקדש ולאכול מיד ויוכל לגמור סעודתו מבעוד יום. ויש חולקין וסוברין שיזהר למשוך סעודתו עד הלילה ויאכל כזית בלילה, וטעמם דכיון דהג' סעודות ילפינן ממה דכתיב "אכלוהו היום כי שבת היום לה" וגו' בעינן שיקיים אותם ביום שבת עצמו. ולכתחלה נכון לחוש לדבריהם.

(סימן רס"ז סק"ה)

אם כן - לפחות לכתחילה פוסק המשנה ברורה שיש לאכול את הסעודות ביום השבת עצמו, כב"ח. עם זאת נראה שבדיעבד הוא מתיר לסמוך על שיטת הרא"ש.

נקודה שניה היא איסור האכילה לפני ערבית והבדלה, וגם היא מתחלקת לשניים.

ישנו דין כללי, שכבר עסקנו בו קודם, לפיו זמן מסויים, כחצי שעה⁴⁵, לפני זמני התפילות ומצוות אחרות (כמגילה ונטילת לולב), אסור להתחיל בארוחה שמא יימשך אחריה ויעבור זמן המצווה.

כך כתב השו"ע לגבי קריאת שמע של ערבית:

אסור להתחיל לאכול חצי שעה סמוך לזמן קריאת שמע של ערבית.

(סימן רל"ה סעיף ב')

ומבואר שם במשנה ברורה, שזמן קריאת שמע שמודדים לפיו הוא צאת הכוכבים.

פיתרון אפשרי לבעיית ההימשכות בסעודה, מלבד הימנעות מאכילה, הוא שיהיה לי אדם שיזכיר לי שעלי להתפלל. כך אין חשש שאעבור את זמן התפילה בלי להתפלל, ויהיה מותר לי להתחיל לאכול גם אם כבר הגיע זמן קריאת שמע⁴⁶.

אך פיתרון זה, כך כתבו הפוסקים, מועיל רק לקריאת שמע, וגם אם יש מי שיזכיר לי להבדיל - אסור לאכול לפני הבדלה, כפי שנראה מיד⁴⁷.

⁴⁴ מעניינת גם דעתו של רבי יעקב מעמדין, שכותב (בסדורו, דיני סעודה שלישיית, סעיף ז'): "שאין להזכיר בה (להזכיר 'רצה' בברכת המזון של סעודה שלישיית - מ"ב) אלא בתוך שיעור תוספת שבת, שהוא כמו רביע שעה אחר כניסת הלילה".

⁴⁵ ראה לעיל הערה 25.

⁴⁶ ראה למשל משנה ברורה סימן רל"ה סק"יח.

⁴⁷ כך כותב השמירת שבת כהלכתה ח"ב פרק נ"ו הערה י"ח.

בהבדלה יש בעיה נוספת המיוחדת לה, וכך שנינו בגמרא:

רב חנניא בר שלמיא ותלמידי דרב הוו יתבי במעודתא, וקאי עלייהו רב המנונא סבא. אמרו ליה: זיל חזי אי מקדיש יומא נפסיק, וניקבעיה לשבתא. אמר להו: לא צריכיתו, שבתא קבעה נפשה. דאמר רב: כשם שהשבת קובעת למעשר – כך שבת קובעת לקידוש.

סבור מינה: כי היכי דקבעה לקידוש – כך קבעה להבדלה. אמר להו רב עמרם: הכי אמר רב: לקידוש – קובעת, ולא להבדלה קובעת. והני מילי – לענין מיפסק, דלא מפסקינן. אבל אתחולי – לא מתחלינן. ומיפסק, נמי לא אמרן אלא באכילה, אבל כשתיה – לא. ושתיה נמי לא אמרן אלא בחמרא ושיכרא, אבל מיא – לית לן בה. ופליגא דרב הונא. דרב הונא חזייה לההוא גברא דשתה מיא קודם הבדלה, אמר ליה: לא מיסתפי מר מאסכרה? דתנא משמיה דרבי עקיבא: כל המועם כלום קודם שיבדיל – מיתתו באסכרה. רבנן דבי רב אשי לא קפדי אמיא.

(פסחים קה ע"א)

מגמרא זו למדנו כי לאחר צאת שבת מותר אמנם להמשיך בסעודה שהתחלנו בה (להבדיל מכניסת שבת, שאחריה יש להפסיק מלאכול, ולהמשיך רק אחרי קידוש), אך אסור להתחיל לאכול סעודה חדשה לפני שנבדיל. כך פסק השו"ע בעניין:

אסור לאכול שום דבר, או אפילו לשתות יין או שאר משקין חוץ ממים, משתחשך עד שיבדיל. אבל אם היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשכה לו, אין צריך להפסיק (אפילו משתייה⁴⁸) (ב"י). ואם היה יושב ושותה וחשכה לו, צריך להפסיק.

(סימן רצ"ט סעיף א')

כלומר: מי שנמצא בתוך ארוחה איננו צריך להפסיק אותה, אך אסור לו להתחיל בארוחה חדשה משעת החשיכה עד שיבדיל.

יש להעיר, שלמרות שיש לאכול כביצה כדי לצאת ידי חובת סעודה, כפי שנראה בהמשך, פוסק המשנה ברורה⁴⁹ שגם מי שרק בירך 'המוציא' לפני החשיכה יכול לסעוד לאחר החשיכה.

טעם האיסור אינו שמא ישכח להתפלל, אלא איסור עצמות⁵⁰, שלא מצאתי את טעמו.

קעת עלינו לדון מהו בדיוק אותו "משתחשך" שאחריו אסור לאכול לפני הבדלה.

כידוע, ישנה מחלוקת בין ר"ת לבין הגאונים והגר"א לגבי זמן שקיעת החמה. בימינו אנו תופסים את זמן השקיעה, כגר"א, בזמן היעלמות השמש מאחרי האופק. שקיעה זו אמורה להיות אותה שעה שאחריה יש סיבה לאסור לפתוח בארוחה, שכן מהשקיעה מתחיל "בין השמשות" שמוגדר כ"ספק חשיכה", ונחלקו רבותינו הראשונים האם מותר לאכול בזמן זה של ספק חשיכה⁵¹.

⁴⁸ סוגריים אלו הינם מדברי הרמ"א.

⁴⁹ סימן רצ"א סק"ב.

⁵⁰ ראה למשל שער הציון סימן רצ"ט סק"ו.

⁵¹ נזכיר כאן גם את דברי הרז"ה במאור הקטן על פסחים, כא ע"ב בדפי הרי"ף: "משתחשך דהיינו ביאת אורו והיא מן שעת צאת הכוכבים", ואילו בספק חשיכה עדיין מותר להתחיל לאכול. דעה זו, היתה לפרשנות

הראי"ש⁵² סובר, שהגמרא הנ"ל שעסקה באיסור לאכול משתחשך, עסקה דווקא בשעת החשיכה ממש. אם כן, האיסור להתחיל לאכול מתחיל רק מצאת הכוכבים, ואילו בזמן שהוא ספק חשיכה, לאחר השקיעה, יהיה מותר להתחיל ולאכול.

הרי"ף והרי"ן⁵³, לעומתו, הבינו שהגמרא עסקה דווקא בספק חשיכה, וכבר בזמן זה אסרה להתחיל בארוחה⁵⁴.

מחלוקתם המשיכה גם בין האחרונים.

הטי"ז⁵⁵ תפס להלכה את דעת הראי"ש, ולכן לדעתו אף בספק חשיכה מותר להתחיל לאכול סעודה שלישית, ושיטה כשלו הזכיר גם שו"ע הרב:

ויש מתירין אפילו להתחיל בבין השמשות בין לאכול בין לשתות, ואין איסור אלא בודאי לילה שאז הוא זמן הראוי להבדלה.

וכבר נתפשט המנהג בסעודות גדולות שמתחילין בכין השמשות ואין למחות בידם כיון שיש להם על מה שיסמוכו. אבל העיקר כסברה הראשונה.

(אורח חיים סימן רצ"ט סעיף ב')

הבי"ח⁵⁶ והמגן אברהם⁵⁷ פסקו כרי"ף, שכבר מספק חשיכה אסור להתחיל ולאכול.

דעת השולחן ערוך שתומה מעט. בתחילת סימן רצ"ט הוא פוסק ש"אסור לאכול שום דבר... משתחשך עד שיבדיל". פשט דבריו, וכך הבין גם הטי"ז, נראים כשיטת הראי"ש - שהאיסור הוא רק משתחשך, אך הביאור הלכה חולק, וטוען:

והא דהזכיר בשו"ע (משתחשך - מ"ב) אין כונתו למעט ספק חשכה וועיין במלחמות שהביא כמה מקומות דהכונה הוא אפילו ספק חשכה⁵⁸, אי נמי משום סיפא נקט דאפילו אם חשכה אין צריך להפסיק.

(סימן רצ"ט ד"ה משתחשך)

המשנה ברורה⁵⁹ פסק שאסור להתחיל כבר מספק חשיכה, והאריך בביאור הלכה⁶⁰ להוכיח נגד דעת הטי"ז. נראה שכך הבין גם הילקוט יוסף⁶¹.

המקובלת לדברי הראי"ש, צורפה לפעמים כסניף לקולא בידי הפוסקים יחד עם דברי הראי"ש (ראה למשל ילקוט יוסף סימן רצ"א הערה כ"ב).

52 פסחים פ"י ס"ב.

53 שניהם על פסחים כא ע"ב בדפי הרי"ף, הרי"ן בד"ה פוק חזי.

54 מכיוון שהם מעמידים את כל הגמרא בספק חשיכה, יש אפשרות לומר שגם ההיתר להמשיך ולאכול בזמן האסור במקרה שהתחילו לאכול בזמן המותר הוא רק בספק חשיכה, ואילו בזמן החשיכה ממש (כלומר: צאת הכוכבים) יש להפסיק מלאכול! כך פירש את דעתם הטי"ז בסימן רצ"ט סק"א. הביאור הלכה בסימן רצ"ט ד"ה משתחשך חולק, וטוען שגם לרי"ף ולרי"ן אם התחיל בהיתר אין צורך להפסיק כלל, גם משחשיכה.

55 סימן רצ"ט סק"א.

56 סימן רצ"ט, סעיף א' בהוצאת הטור השלם.

57 סימן רצ"ט סק"א.

58 כלומר: לפעמים כשכותבים "חשיכה", הכוונה היא גם לספק חשיכה.

59 סימן רצ"ט סק"א.

אם כן, לפי הפוסקים האחרונים, מזמן שקיעת החמה הנראית לכאורה אסור להתחיל לאכול. כך פסקו המשנה ברורה הנ"ל, השמירת שבת כהלכתה⁶², הילקוט יוסף⁶³ ועוד.

למרות זאת, המשנה ברורה, שסובר שמותר להתחיל לאכול רק לפני השקיעה, כותב כאן:

ומ"מ נ"ל, דלענין אכילת סעודה שלישית, אם לא אכל מקודם בודאי צריך לאכול אפילו אחר שקיעה, ואפילו לשאר אכילה אם הוא תאב לאכול ולשתות ג"כ אין להחמיר עד חצי שעה שקודם צה"כ.

(סימן רצ"ט סק"א)

החל מחצי שעה לפני צאת הכוכבים, שהוא גם חצי שעה לפני תחילת זמן קריאת-שמע של ערבית, מתחיל חשש השכחה הנ"ל. לפני כן, מכיוון שזהו רק ספק חשיכה, וכן לפי ר"ת עוד לא היתה שקיעה (ולכן גם זמן בין השמשות טרם התחיל), במקום מצווה לא אסרו חכמים לאכול לפני הבדלה⁶⁴. בשעה זו, טוען כאן המשנה ברורה, יהיה מותר לאכול לא רק למצווה (- סעודה שלישית), אלא אפילו אם הוא סתם תאב, משום שכאמור לרבינו תם עדיין לא התחיל בין השמשות כלל, וכדעת ר"ת בעניין השקיעה פסקו עוד רבים, כולל השולחן ערוך⁶⁵.

בארץ ישראל, כך פסק השמירת שבת כהלכתה⁶⁶, היתר זה אינו קיים. כידוע, ההפרש בין השקיעה ע"פ הגר"א, לפיה אנו נוהגים בארץ (לפחות לחומרא), לצאת הכוכבים ע"פ הגר"א הוא כ-20 דקות בלבד, ואם כן מיד לאחר השקיעה אנו נתקלים באיסור לאכול חצי שעה לפני ערבית והבדלה.

לכן פוסק השמירת שבת כהלכתה:

אבל אחרי שקיעת החמה כל בעל נפש לא יטול ידיו ולא יתחיל לאכול.

(ח"ב פרק נ"ו סעיף ד')

האיסור לאכול חצי שעה לפני ערבית לא חודר לתוך השבת עצמה, מכיוון שזמן זה הוא וודאי יום. כך מבאר הרב אויערבך זצ"ל שם.

הילקוט יוסף חולק על השמירת שבת כהלכתה. הוא מביא את דבריו, ואז מבאר את דעתו הוא:

⁶⁰ סימן רצ"ט ד"ה משתחשך. הוא טוען שם שגם את הרא"ש יש שהסבירו כשיטת הרי"ף והר"ן, מלבד העובדה שגם הרמב"ם ועוד ראשונים רבים סוברים כמותם.

⁶¹ סימן רצ"א סעיף כ'.

⁶² ח"ב פרק נ"ו סעיף ד'.

⁶³ סימן רצ"א סעיף כ'.

⁶⁴ ראה בעניין זה שער הציון (סימן רצ"ט סק"ב) וילקוט יוסף (סימן רצ"א הערה כ"ב) שכתבו טעמים נוספים, ואכמ"ל.

⁶⁵ אורח חיים סימן רס"א סעיף ב', ועיין משנה ברורה שם סק"כ.

⁶⁶ ח"ב פרק נ"ו הערה י"ז.

אולם לפי מה שביארנו שיש כאן ספק-ספיקא שעדיין הוא יום גמור⁶⁷, ובפרט שיש עוד סברא של רבי יוסי שאין בין השמשות מתחיל אלא בסיום זמן בין השמשות של רבי יהודה, וקודם לכך יום גמור הוא. אם כן בודאי שרשאי להתחיל לאכול כדי לקיים מצות סעודה נ'.

(סימן רצ"א הערה כ"ב)

כלומר: את סברת הרב אויערבך להתיר לאכול בשבת בתוך חצי שעה לפני צאת הכוכבים מכיוון שזהו יום וודאי, מרחיב הילקוט יוסף הלאה לזמן שהוא ספק ספיקא, וכן לפי שיטת ר' יוסי שבין השמשות אינו מתחיל מיד בשקיעה אלא בזמן מסויים לאחריה, ולכן הוא פוסק:

לכתחילה יש לאכול סעודה שלישית קודם שקיעת החמה. אולם אם התעכב מלאכול עד ששקעה החמה, יכול להתחיל לאכול תוך י"ג דקות וחצי... אחר השקיעה⁶⁸.

(סימן רצ"א סעיף כ')

כך שמעתי גם בשם הרב שאול ישראל זצ"ל.

4. פטורים שונים

א. מצטער

כפי שראינו לעיל ברמב"ם, דין שלוש סעודות הוא חלק ממצוות עונג שבת, ואם כן הגיוני לומר שכאשר הסעודות האלה רק יגרמו לצער לא יהיה חיוב לקיימן.

כך אכן פסק הרמב"ם:

ואם היה חולה מרוב האכילה או שהיה מתענה תמיד - פטור משלש סעודות.

(הלכות שבת פ"ל ה"ט)

ואחריו השו"ע:

ואם אי אפשר לו לאכול כלל - אינו חייב לצער את עצמו.

(סימן רצ"א סעיף א')

האור זרוע מרחיב את הפטור, ולדעתו לא רק המצטער מרוב אכילה פטור משלוש סעודות, אלא כל אדם שבע, מכיוון שהאכילה אינה עונג בשבילו (גם אם אינה צער), ואם כן הוא לא משיג את המטרה של עונג באותה אכילה⁶⁹.

כנראה שבגלל הרגלי האכילה של פעם (הם אכלו בדרך כלל פחות מאיתנו ולכן שבעו מהר יותר מאיתנו מסעודות השבת ולמשך זמן ארוך יותר) זו היתה בעיה ממשית, ולכן הוסיף שם השו"ע: "והחכם עיניו בראשו שלא ימלא בטנו בסעודת הבוקר, כדי ליתן מקום לסעודה שלישית".

⁶⁷ הספק ספיקא נובע מהיות בין השמשות זמן מסופק, ועוד שלפי רבינו תם עדיין לא החל כלל בין השמשות, לשיטתו שהשקיעה הנראית לנו אינה השקיעה המשמעותית להלכה.

⁶⁸ כלומר: עד צאת הכוכבים - לפי חישוב של: כדי הילוך מיל = 18 דק' (שיטת השו"ע), ושיעור בין השמשות = $\frac{3}{4}$ מיל (שיטת רבה בשם שמואל בשבת לד ע"ב).

⁶⁹ אור זרוע הלכות שבת חלק ב' סימן נ"ב.

ב. נשים

כידוע, נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן. פטור זה אינו תקף בשבת:

אמר רבא: אמר קרא "זכור" ו"שמור" – כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה, והני נשי, הואיל ואיתנהו בשמירה – איתנהו בזכירה.

(ברכות כ ע"ב)

מכיוון שגם הנשים חייבות בשמירה על איסורי השבת, שנלמדים מ"שמור", הן חייבות גם כן בחיובים הנלמדים מ"זכור".

למרות זאת היו שנוקקו לטעמים נוספים. שבלי הלקט מציע "שעל כולם הוא אומר 'אכלוהו היום' וגו'"⁷⁰, כלומר שהפסוק ממנו למדנו את החיוב בשלוש הסעודות נאמר בלשון כללית, שמתייחסת הן לגברים והן לנשים.

רבינו תם⁷¹ כותב: "ונשים אם חייבות, נראה דאף הן היו באותו הנס, דמן לחם משנה היה לכולם... ועוד דמצוות עשה דרבנן שווה בכל". נשים חייבות בשלוש סעודות מכיוון שאף הן היו בנס המן שבו נאמר הפסוק ממנו דרשנו את דין שלוש סעודות, וגם מכיוון שבמצוות דרבנן, לדעת רבינו תם, אין הבדל בין נשים וגברים גם אם הזמן גרמן⁷².

מדוע חיפש רבינו תם טעמים נוספים לחיוב נשים, אם ממילא הן חייבות בכל מצוות שבת?

ה'כפות תמרים'⁷³ מסביר, שאמנם הר"ן טוען, "שבכל מעשה שבת איש ואשה שוין, כדילפינן מזכור ושמור את שישנו בשמירה ישנו בזכירה, ובכלל הוי כל חיובי שבת"⁷⁴, אולם לפי רבינו תם היקש זכירה לשמירה, שהובא כדי לחייב נשים בקידוש (שהוא הזכירה), לא מחייב אותן גם בשאר חובות היום.

מוסיף ה'כפות תמרים' ומציע, שלפי הרשב"ם שהבין שבמקרים בהם אומרים "אף הן היו באותו הנס" הכוונה היא שהנס נעשה על ידיהן⁷⁵, ואם גם הוא מסכים שהלימוד מזכור ושמור אינו נוגע לכל הלכות שבת, לא ברור מדוע יתחייבו בשלוש סעודות, שהרי הנס לא נעשה על ידיהן, ולפיכך אולי לפי הרשב"ם נשים אכן יהיו פטורות משלוש סעודות בשבת.

לסיכום

1. מי שסעודת השבת שלו רק תגרום לו צער יכול להימנע מלאכלה, כשהאור זרוע מרחיב פטור זה לכל מי שהסעודה אינה עונג עבורו.

2. נשים חייבות בסעודה שלישית בדיוק כמו הגברים.

⁷⁰ שבלי הלקט סעיף צ"ג.

⁷¹ ספר הישר חלק השו"ת סימן ע"א אות ד'.

⁷² כטעם זה כתב גם הארחות חיים, דין שלש סעודות סעיף ב'.

⁷³ בחידושו על סוכה לח ע"א.

⁷⁴ ר"ן על הרי"ף, שבת מד ע"א מדפי הרי"ף ד"ה וכתב.

⁷⁵ שיטתו זו מופיעה בביתאורו על פסחים קח ע"ב ד"ה אף הן היו באותו הנס ובמגילה ד ע"א ד"ה שאף הן. ועיין תוסי' בפסחים שם ד"ה היו באותו הנס שמקשה עליו מדברי הירושלמי במגילה (פ"ב ה"ה - עג ע"ב) שגורס "אף אותם היו בספק", כלומר בסכנה.

5. הסעודה עצמה

א. פת ומיני תרגימא

ההתלבטות הנפוצה ביותר לגבי הסעודה השלישיית נוגעת בשאלה במה מקיימים אותה, כאשר הדעה הקיצונית בעניין היא, שאפשר לצאת ידי חובת סעודה שלישיית גם בדברי תורה⁷⁶.

הגמרא, בכל אופן, לא הבחינה בין שלוש הסעודות. הן נלמדות מאותו מקור, מתייחסים אליהן כגוף אחד, ונראה שכולן נצטרך לקיים את מאמר הגמרא: "אמר רבי אבא: בשבת חייב אדם לבצוע על שתי ככרות, דכתיב 'לחם משנה'⁷⁷".

כך פסק הרמב"ם:

וצריך לקבוע כל סעודה משלשתן על היין ולבצוע על שתי ככרות.

(הלכות שבת פ"ל ה"ט)

גם היראים פסק שיש חובה לאכול לחם בסעודה שלישיית, אך מטעם אחר דווקא:

בכל מיילי לא נפיק ידי חובתיה בסעודתא דשבתא כי אם בנהמא, דבעינן מידי דמחייב עליה ברכת המזון... ועמא, דהווא קרא דמפקינן מיניה ג' סעודות - אלחם קאי, דכתיב "הוא הלחם אשר נתן ה' לחם לאכלה"⁷⁸, וברכת המזון לחם כתיב, דכתיב "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם"⁷⁹ וכתיב "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך"⁸⁰.

(עמוד ב' סימן צ"כ⁸¹)

⁷⁶ הרמז היחיד שמצאתי לשיטה זו הוא מהזוהר על פרשת אמור (חלק ג', צה ע"א). מצאתי אותו בספר תולעת יעקב חלק ב' סעיף כ', וכן בשל"ה על מסכת שבת פרק תורה אור סימן ל"ד. השל"ה מובא גם במגן אברהם על הלכות פסח סימן תמ"ד סק"ב): "א"ר אבא: הכי הוה עביד רבי שמעון: בזמנא דאסתלק סעודתא דשבתא מסדר פתוריה, ואשתדל במעשה מרכבה, והוה אמר 'הא סעודתא דמלכא דייתי למיכל גבאי... מובן שם מההקשר שמדובר בערב פסח שחל להיות בשבת. החל מהשעה הרביעית אי אפשר לאכול חמץ, ואם כן לחלק מהשיטות, וכנראה גם לדעת רבי שמעון, אין אפשרות לצאת ידי חובת סעודה שלישיית כדרכה. מכיוון שכך, ערך רבי שמעון את שולחנו ועסק במעשה מרכבה. ומסכם התולעת יעקב: "והוא סוד נעלם". יש להעיר, שלדעת הגר"א (בביאורו על סימן תמ"ד סעיף א') והערך השולחן (סימן תמ"ד סעיף ו') לימוד התורה של רבי שמעון לא בא כתחליף לסעודה שלישיית, אלא היא "בטלה לה בשבת זו לגמרי" כלשון הערך השולחן. כמו כן מזכיר הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ) בספרו "הסידור והתפילה" ח"ב בערך "סעודה שלישיית" (עמוד 105) מנהג להסתפק בדברי תורה.

⁷⁷ שבת קיז ע"ב. פסוק זה נאמר, כזכור, בהקשר ממנו נלמדו גם שלוש הסעודות. טעם זה מובא בתוספות ברכות מט ע"ב ד"ה אי בעי, בסופו.

⁷⁸ שמות ט"ז, טו.

⁷⁹ דברים ח', ט.

⁸⁰ שם שם, י.

⁸¹ דבריו מצוטטים גם במרדכי על מסכת שבת סימן שצ"ז. בהגהות הרמ"א על המרדכי, וכן בשו"ת הרמ"א סימן ל"ח, מקשה מדוע יש צורך בהוכחה מברכת המזון אם המן נחשב במפורש כ"הוא הלחם" בפרשה ממנה נלמד דין שלוש סעודות. הרמ"א מציע שאולי "הלחם" בפסוק יכול להיות כינוי כללי לסעודה ולאו דווקא פת, וע"ש. מכל מקום גם הוא לא משתמש בפסוק "לחם משנה" ממנו נלמד הדין בגמרא.

טעם אחר לצורך בלחם בסעודות השבת הביא גם רבינו יונה (שנראה בהמשך לגבי קידוש, להלן עמוד 268). לפי דעתו אכילת הלחם היא כלי להפיכת הקידוש ל'קידוש במקום סעודה'. מכיוון שלפי דעתו לא מקדשים בסעודה שלישיית, גם אין חובה לאכול בה לחם.

היראים גזר גזירה שווה "לחם" - "לחם" מברכת המזון, והסיק שגם בשלוש סעודות השבת יש לאכול דווקא מזון שמברכים עליו ברכת המזון, קרי - לחם.

לעומת זאת טוען רבינו תם:

אבל הבא להשלים במיני תרגימא⁸² - יצא⁸³.

(ספר הישר חלק השו"ת סימן ע' אות ד')

אך מדגיש (שם סימן ס"ט סעיף ד') שבפירות לא יוצאים ידי חובה⁸⁴.

לביאור שיטה זו נצטט את דברי השבלי הלקט', שאף הביא דעת מי שהתיר בפירות:

ומהיכן אנו למדים שיכול לפוטרה במיני תרגימא? דתנן בסוכה: "אמר לו ר' אליעזר: בכל יום אתה ממושיך כמה פרפריות לכבוד עצמך, ועכשיו אי אתה יכול למושך פרפרת אחת לכבוד קונך?". הא למדת שאכילת פרפרת נקראת סעודה, ויכול אדם לפטור עצמו משלש סעודות באכילת פרפרת ומיני תרגימא. כן פירש הר"ר ר' ישעיה זצ"ל. וגאון אחר הוכיח אותו מרישא דמתניתין: "ר' אליעזר אומר: י"ד סעודות חייב אדם לוכל בסוכה", שהרי הוא חייב לוכל ג' סעודות בשבת⁸⁵! אלא לפי שיכול לפטור את עצמו מג' סעודות במיני תרגימא, לפיכך לא קא חשיב ליה. וכן מצאתי שהיה רבינו יצחק ב"ר יהודה ז"ל נוהג להשלים שלש סעודות במיני פירות. ואחי השני מורי ר' יהודה בר בנימין זצ"ל מקפיד במיני פירות של שבעת המינין.

(סימן צ"ג)

בחלק הראשון של דבריו, בשם רבינו ישעיה, מציע השבלי הלקט כי בסעודות החובה בסוכה התרנו להסתפק במיני תרגימא, ואם כן גם אכילתם תחשב כ"סעודה", ואפשר לצאת בהם ידי חובת סעודות שבת.

בחלק השני של דבריו הוא מביא הסבר שונה, בשם גאון אחר, לפיו מהעובדה שבסוכה יש חובה לאכול לחם ונימנות רק י"ד סעודות, משמע שבסעודה ה"טו", סעודה שלישית של שבת, אין חובה לאכול לחם ונסתפק במיני תרגימא בלבד.

כך פסק גם הראב"ה:

ומשלים לה במיני תרגימא⁸⁶.

(סימן רנ"ב)

⁸² בפירוש אותם "מיני תרגימא" נחלק כל מי שהתיר לא לאכול לחם בסעודה שלישית, האם הכוונה היא למיני מזונות, לפירות שבעת המינים, סתם פירות וכו'.

⁸³ דעת רבינו תם שמתירה במיני תרגימא אינה דעת כל בעלי התוספות, וראה למשל דעת ר"י ברכות מט ע"ב ד"ה אי בעי.

⁸⁴ מדבריו שם נראה שלכאורה אפשר להסתפק במיני תרגימא בכל הסעודות, אך התוספות על פסחים כותב: "ואם מועיל מיני תרגימא להשלים ג' סעודות כמו בסכה היינו דווקא בסעודה שלישית, אבל לא בסעודות ערבית ושחרית שהם עיקר כבוד שבת" (פסחים קא ע"א ד"ה טעימו מיד).

⁸⁵ ואם כן במשך ששת ימי השבוע אוכלים 12 סעודות, ועוד 3 בשבת, שה"כ 15 סעודות!

⁸⁶ בסימן תרל"ז, בהקשר של הסעודות בסוכה, מסביר הראב"ה שמיני תרגימא הם פירות.

מוסיף הב"ח ומסביר :

דכיוון דכבר סעד סעודה גמורה בשחרית בתחילת יום השבת שהוא העיקר, שוב אין צריך לחם לפנות ערב, כי יספיק להשביע נפשו באותה שעה במיני תרגימא, ועומד לו במקום לחם ממש. דלא גרע מאילו היה שבע הרבה דמקיים אותה בכביצה, או אם הוא חולה מרוב אכילה דפטור לגמרי.

(סימן רצ"א, סעיף ה' בהוצאת הטור השלם)

מכיוון שאכל הרבה בסעודה העיקרית שהיתה בבוקר, הוא ישבע כעת גם ממיני תרגימא שיכולים להחליף את הלחם. כמו ששבע יכול לאכול רק כביצה - הוא יכול לאכול רק מיני תרגימא⁸⁷.

ראינו מלשון ר"ת ("הבא להשלים... יצא"), שההיתר לצאת במיני תרגימא בשבת הוא רק בדיעבד, וכך כותב הב"ח בפירושו: "...אלא דאם לא סעד בלחם - יצא במיני תרגימא בדיעבד"⁸⁸.

מלשון השבלי הלקט, לעומת זאת, משמע שההיתר הוא לכתחילה: "...שיכול לפוטרה..."⁸⁹, וכפי שהוא מזכיר שנהגו למעשה אחיו ורבינו יצחק ב"ר יהודה.

בהגדרת אותו 'מיני תרגימא' ראינו את דעת השבלי-הלקט, שגם פירות נכללים בהגדרה זו, ולעומתה את דעת רבינו תם, ששולל אפשרות זו.

כך הובאה גם מחלוקת בתוספות :

מיני תרגימא - פי' רשב"ם פירות וכשר בלא לחם. ולא נהירא, דאמרינן בתוספתא דכיכד מברכין 'הביאו לפניו מיני תרגימא מברך בורא מיני מזונות' ואין מברכין בורא מיני מזונות אלא על חמשת מינים! ומיהו בפרק בתרא דיומא⁹⁰ איכא חד שינויא דמשני 'זאיבעית אימא מאי מיני תרגימא - פרי'.

(פסחים קז ע"ב ד"ה 'מיני תרגימא')

התוספות חולק על הרשב"ם שטוען שמיני תרגימא הם גם בשר ופירות, וטוען עפ"י התוספתא בברכות שהם דווקא דברים שמברכים עליהם 'מזונות', ולמרות זאת מביא ראה לדעת הרשב"ם מהצעת הגמרא ביומא.

הטור⁹⁰ מביא את דעת הרמב"ם, הר"י ומנהג אביו הרא"ש לאכול לחם, וביש אומרים בלבד גם שיטה שמסתפקת במאכל מחמשת מיני דגן.

השו"ע⁹¹ מביא את הדעות שמזכיר הטור, מוסיף שיטה שמתירה להסתפק בדברים שמלפתים בהם את הפת כמו בשר ודגים, שיטה שמתירה אפילו בפירות, ולבסוף מסכם שיש לאכול לחם, אך מותר לאכול מיני תרגימא אם הוא שבע ביותר.

⁸⁷ עוד פוסקים רבים, וביניהם רבינו יונה, החזיקו בשיטה זו, ואין המקום לפרטם.

⁸⁸ ב"ח סם.

⁸⁹ עט ע"ב.

⁹⁰ סימן רצ"א, סעיף ה' בהוצאת הטור השלם.

⁹¹ סימן רצ"א סעיף ה'.

חריפים מאוד דבריו של הערוך השולחן בנושא :

והנה גם דעת בעלי הש"ע והעיקר לדינא שצריך פת מכיוון שדעת הר"ף והר"ן והרא"ש והמור והש"ע שצריך דוקא פת, הלילא להקל כזה ועבירה גדולה ביד המקילים כזה לצאת במני תרגימא, ויש להזהיר על זה מאוד מאוד ואין היתר כי אם להולה. והמזולים בסעודה שלישית לצאת ידי חובתם בלא פת עתידים לתת את הדין.

(סימן רצ"א סעיף י"ב)

נסכם בפסק השו"ע שהזכרנו : **יש לאכול לחם**, אך מי ששבע ביותר - יכול לצאת ידי חובה גם במיני התרגימא למיניהם⁹².

ב. לחם משנה בסעודה שלישית

מקור דין לחם משנה הוא מהגמרא שכבר ראינו את חלקה קודם לכן :

אמר רבי אבא: בשבת חייב אדם לבצוע על שתי ככרות, דכתיב "לחם משנה". אמר רב אשי: חזינא ליה לרב כהנא דנקט תרתין ובצע חדא, אמר: לקטו כתיב. רבי זירא הוה בצע אכולה שירותיה.

(שבת ק"ז ע"ב)

נראה על פי פשט הגמרא, שבכל סעודות השבת יש לבצוע על שתי ככרות, כשרב אשי מבהיר שמשפיק לברך על שתיהן ולבצוע רק אחת. כך כותב הרמב"ם (הלכות שבת פ"ל ה"ט): "וצריך לקבוע כל אחת משלשתן על היין ולבצוע על שתי ככרות", וכך פסק גם השו"ע⁹³. מוסיף בעל העיתים וכותב: "וכתב גאון הכי: והלכתא חייב אדם לבצוע על שתי ככרות בשבת, ולא פעם אחת בלבד אמרו אלא כל זמן שמבקש לסעוד"⁹⁴, וכך פסק גם הרמ"א⁹⁵ בשם האבודרהם והגהות מיימוניות. מקור דבריהם הוא ככל הנראה דברי רבי אבא בגמרא הנ"ל: "בשבת חייב אדם לבצוע על שתי ככרות דכתיב 'לחם משנה'". רבי אבא לא מחלק בין הסעודות, אלא נותן ציווי כללי לגבי סעודות השבת⁹⁶.

מהגמרא, וכך נראית הפסיקה המרכזית, נראה גם שאין צורך לבצוע את שתי הככרות (אלא רק לברך על שתיהן)⁹⁷, אך הרשב"א מפרש את הגמרא שאומרת: "רבי זירא הוה בצע אכולה

⁹² הלבוש בסימן רצ"א ס"ה מציע סמך נוסף לשיטה המסתפקת במיני תרגימא. כזכור, שלוש הסעודות נלמדו משלוש 'היום' מיותרים - "...מדכתיב ב'היום' השלישי דממנו ילפינן סעודה שלישית 'היום' לא תמצאוהו, משמע אף אם לא תמצאוהו, רוצה לומר את המן, שהוא לחם, מכל מקום אכלו דברים אחרים לצאת ידי חובה, דהא 'אכלוהו' גם כן עליו קאי...".

⁹³ סימן רצ"א סעיף ד'.

⁹⁴ רבי יהודה אלברצלוני בספרו "העיתים" סימן קצ"ד. הובא גם במגיד משנה על הרמב"ם הנ"ל. ייתכן שיגאון זה מופיע בתשובה בספר תשובות הגאונים 'שערי תשובה' סימן קמ"ח: "...אלא משי ידיהו ובצע אתרתי ריפתא כל עידן דאכיל בשבת, ואפילו מכמה זימני".

⁹⁵ סימן רצ"א סעיף ד'.

⁹⁶ כך הבנתי מדברי ההגהות מיימוניות הלכות שבת פ"ל סימן ט'.

⁹⁷ למרות שהרשב"א לא הסכים עם שיטה זו, הוא מביא עבורה הסבר מעניין: "וכתב הרא"ש ז"ל: ורבו הדעת מהחכמים איך יעשה המוציא, והטוב והנכון לעשות כרב הונא, דנקיט תרתין ובצע בחדא. פירוש: דנקט (כלומר: החזיק את שתי הככרות - מ"ב) לזכר לחם משנה, ובצע חדא זכר שהאחד לבו ביום והשני מתקיים למחר ולא הבאיש ורמה לא היתה בו" (שו"ת הרשב"א חלק ז' סימן תק"ל).

שירותיה", שלפי רבי זירא יש לבצוע את כל הכיכרות⁹⁸, ופוסק כמותו. אחריו הלכו המהרש"ל⁹⁹, הבי"ח¹⁰⁰, השלייה¹⁰¹ והגר"א¹⁰².

לעומת זאת מביא הטור מכילתא¹⁰³ לפיה מספיק בסעודה שלישיית לחם אחד. המכילתא עושה חשבון לפיו שני עומרים ירדו ביום ששי, מכל אחד מהם עשו שתי חלות (סה"כ ארבע). אחת נאכלה ביום ששי, אחת בליל שבת, אחת בבוקר השבת, וממילא לסעודה שלישיית נותרה כבר אחת ולא יותר.

הראבי"ה (סימן רנ"ב) מביא אמנם שיש שהיו מקדשים ואף בוצעים על שתי כיכרות בסעודה שלישיית, אך מסיים כי "רבינו אבא מורי לא היה נהג כן, דדי לן במאי דמינכר ליה בסעודת לילה ושחרית בקידושא ובשתי ככרות". סעודה שלישיית היא הסעודה בה מתייחדת השבת, היא מיוחדת ויוצאת דופן כשלעצמה, ומכיוון שכבר ניכרה השבת בקידוש ולחם משנה בסעודות הרגילות, יש מקום להקל ולייחד את השבת על ידי עצם קיום הסעודה השלישיית ולא דווקא על ידי קידוש ומזון מיוחד¹⁰⁴.

גם המרדכי (שבת סימן שצ"ז) פסק שאפשר להסתפק בכך אחד. דבריו מובאים ברמ"א (סימן רצ"א סעיף ד'), שמסכם למרות זאת שיש להחמיר לקחת שתי כיכרות.

עוד הוסיף המשנה ברורה (סימן רצ"א סק"כ) ואמר: "ואם אין לו - די בפרוסה שהיא כביצה וכני"ל בס"א, דאע"ג דמצות לחם משנה אין לו - מצות סעודה מיהא קייס", כלומר: חובת אכילת לחם בסעודה נשארת גם אם אי אפשר לקיימה בצורה המלאה עם לחם משנה.

נסכס: עדיף לבצוע על לחם משנה גם בסעודה שלישיית, אך בליית ברירה אפשר להסתפק גם בלחם אחד. מי שאין לו לחם שלם יוכל לצאת ידי חובה אף בכביצה (או מעט יותר), ויש שיתירו אף בכזית, כפי שנראה בהמשך.

⁹⁸ רשב"א בחידושו למסכת שבת, קיז ע"ב. ד"ה רבי זירא בעי.

בתשובותיו (חלק ז' סימן תק"ל) מביא הרשב"א הסבר מעניין למספר מנהגי שבת כפולים: "פירש ה"ר שמעון: משום דילחם משנה קא דריש, שתהא אפילו הבציעה פי שנים משאר ימות החול. וכתב בתנחומא: כל מילי דשבת כפול: שני כבשים, מזמור שיר. לחם משנה. זכור ושמור. ונראה שהמנהג על זה להדליק שתי נרות". אמנם בתנחומא שלנו מדרש זה לא נמצא, אך הוא מופיע במדרש תהילים סימן צ"ב: "מזמור שיר ליום השבת. אמר ר' יצחק: 'ראו כי ה' נתן לכם השבת' (שמות ט"ז, כט), מהו ראוי אמר ר' יוסי: מרגניתא דיהיבת לכון, כל עיסקא דשבת כפול, לחם משנה 'שני העומר לאחד' (שמות ט"ז, כב), קרבנה כפול, שנאמר: 'וביום השבת שני כבשים' (במדבר כ"ח, ט), עונשה כפול, שנאמר: 'מחלליה מות יומתי' (שמות ל"א, יד), שכרה כפול, שנאמר: 'וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מכובד' (ישעיה נ"ח, יג), אזהרותיה כפולות, זכור ושמור, מזמור כפול, 'מזמור שיר ליום השבת'".

⁹⁹ לפי הערוך השולחן (סימן רע"ד סעיף ג') המהרש"ל בצע את שתי החלות רק בסעודת הבוקר.

¹⁰⁰ שכתב בסימן רע"ד להחמיר הן כרש"י, שפירש את דברי רבי זירא כחיוב לבצוע פרוסה שתספיק לו לכל הסעודה, והן כרשב"א, שדרש לבצוע את כל הכיכרות.

¹⁰¹ על מסכת שבת, פרק נר מצוה סק"ל"ט. יש להעיר כי לפי השלייה בסעודה שלישיית בוצעים רק לחם אחד, בדומה למהרש"ל לעיל בהערה 99.

¹⁰² ביאור הגר"א סימן רע"ד סעיף א'. על פי זה מבאר הגר"א את דברי הזוהר על 12 חלות בסעודת שבת. בכל אחת משלוש הסעודות יש 2 חלות, שאם פורסים את שתיהן כשיטת הרשב"א יוצאות 12 חתיכות חלה. וראה בסידור הרמ"ק שער עשירי ראש סימן י"ב בביאור העניין על דרך הקבלה.

¹⁰³ מלשון הטור ומהגירסאות השונות לדבריו לא ברור האם זו מכילתא או ירושלמי או שניהם גם יחד, ומכל מקום אין זה מופיע במקורות שלפנינו.

¹⁰⁴ תודה לדוד פיאלקוף על הבנת סברת הראבי"ה כאן, שמבוססת על דבריו בסימן תרל"ז (לגבי הסעודות בסוכה): "וואפילו לא בירך ברכת המזון בין סעודה לסעודה הוי היכרא (לסעודה נוספת - מ"ב) כיון שכל ימות החול לא הורגל בכך".

נראה, שלדעת שבלי הלקט אפשר לצאת ידי חובה לכתחילה במיני תרגימא, אך לדעת רבינו תם מיני תרגימא הם פיתרון של בדיעבד בלבד, וכך פסק השו"ע.

ג. מי שישכח רצה

לכאורה, לפי מה שלמדנו שלמעשה יש חובה לאכול לחם גם בסעודה שלישית, נראה שכמו שבכל שאר סעודות השבת היה על השוכח לומר 'רצה' בברכת המזון לחזור על הברכה, כך יהיה הדין גם בסעודה שלישית.

למרות זאת כתב השו"ע (סימן קפ"ח סעיף ח'): "סעודה שלישית בשבת דינה כראש חדש", שאינו חוזר.

ומדוע? מבאר המשנה ברורה:

לפי שו"א שסעודה שלישית אין צריך פת, ואף שאין דבריהם עיקר כמש"כ המחבר בסימן רצ"א ס"ה, מ"מ יש לחוש לדבריהם שלא לכנוס לספק ברכה לבטלה.

(שם סקל"א)

למרות שאנו פוסקים בעיקרון כשיטה שיש חיוב בלחם דווקא, כדי לא להיכנס לבעיה של ברכה לבטלה לדעת מי שמתירים לצאת במיני תרגימא, לא נחזור על ברכת המזון בסעודה שלישית.

הבן איש חי מתייחס לטענה זו של המשנה ברורה, דוחה אותה ופוסק:

...ואף על גב דשורת הדין מחייבת דספק ברכות להקל, ואינו חוזר, מכל מקום כיוון דעל פי הסוד קימא לן אין הפרש בחיובא בין סעודה שלישית לבין שתי סעודות, דשוים הם בחיוב, לכך צריך להורות דגם בסעודה שלישית חוזר.

(פרשת חקת סימן כ')

להלכה התקבלה דעת השו"ע נגד דעת הבן איש חי¹⁰⁵.

ד. שיעור האכילה

ואף אם הוא שבע הרבה יכול לקיים אותה בכביצה.

(טור סימן רצ"א¹⁰⁶)

הצורך בכמות זו נובע, כהסבר הבי"ח שם, מהרצון להתחייב בברכת המזון גם לפי שיטת רבי יהודה, למרות שאנו פוסקים בעיקרון כרבי מאיר שמתחייבים כבר מכזית¹⁰⁷.

הפרישה (סימן רצ"א סעיף ד') מבאר, בשינוי קל, שאנו פוסקים לכל כיוון לחומרה - אנו מחייבים בברכת המזון כבר מכזית, ומחשיבים אכילה שיוצאים בה ידי חובה רק מכביצה.

המגן אברהם מוסיף על דברי הטור וטוען: "יותר מעט מכביצה, דכביצה מקרי אכילת עראי"¹⁰⁸.

¹⁰⁵ ועיין ילקוט יוסף סימן רצ"א הערה י"ח.

¹⁰⁶ המקורות הראשוניים ביותר שמצאתי לשיטה זו הם הבה"ג על שבת פט"ז, ספר האורה סימן נ"ה וספר העיתים סימן קצ"ד.

¹⁰⁷ מחלוקת רבי יהודה ורבי מאיר מופיעה בברכות מט ע"ב.

שיטת הרמב"ם בקידוש

נתיב נוסף של דיון לגבי קידוש בסעודה שלישית התפתח בעקבות דברי הרמב"ם בעניין. בהלכה שכבר ציטטנו פעמיים הוא פוסק: "וצריך לקבוע כל סעודה משלשתן על היין... וכן ביו"ט" (הלכות שבת פ"ל ה"ט).

מקור דין קביעת הסעודה על היין הוא כנראה הגמרא בברכות. על המשנה (מב ע"א): "ברך על היין שלפני המזון - פטר את היין שלאחר המזון", אומרת הגמרא:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא בשבתות וימים טובים, הואיל ואדם קובע סעודתו על היין, אבל בשאר ימות השנה - מברך על כל כוס וכוס.

(שם)

הדרך הפשוטה להבנת הגמרא היא, שבשבת אדם נוהג לשתות יין בתוך הסעודה והוא מכוון גם על שתייה זו בברכה על היין שלפני הסעודה. בימות החול אין רגילים לשתות יין בתוך הסעודה, ולכן האדם נחשב 'נמלך', והברכה על היין שלפני הסעודה לא תפטור את היין בתוך הסעודה.

דרך אחרת להבין את הגמרא היא, שהיין בשבת ויום טוב, שמקנה חשיבות לסעודה, הוא חשוב בפני עצמו, ולכן השתייה הראשונה תפטור מברכה את אלה שאחריה. אפשרות נוספת להבין היא, שבשבת ויו"ט, בהם יש קידוש (ולכן כתוב דווקא "לפני המזון"), היין שלפני הסעודה חשוב והברכה תפטור את השתייה שאחריה, מה שאין כן בשתיית יין סתמית.

נתבונן בהבנות רבותינו בעניין.

המאירי, למשל, הבין ברמב"ם:

וכן כתבו גדולי המחברים שאף קידוש זה צריך שיהיה במקום סעודה, וכן שהוא צורך בכל סעודה שבוים¹¹⁷.

(פסחים קו ע"א ד"ה מצות עשה)

גם הטור כתב:

וכתב הרמב"ם ז"ל שגם בסעודה שלישית קובע על היין... ואדוני אבי הרא"ש ז"ל לא היה מברך על היין קודם משום דאתקש יום ללילה לענין קידוש, מה לילה סני בחד זימנא אף כיום נמי סני בחד זימנא.

(סימן רצ"א, סעיף ד' בהוצאת הטור השלם)

לעומת הרא"ש שסבר שכמו שבזמן חיוב הקידוש המקורי - הלילה - מספיק קידוש אחד, גם בזמן הנלמד ממנו - ביום - מספיק קידוש אחד¹¹⁸, הרמב"ם סובר שיש לקדש¹¹⁹ בשלוש הסעודות.

¹¹⁷ כמוהו הבין גם רבינו ירוחם, למשל, שכתב: "ומהרמב"ם נראה שצריך לקדש שבת, שצריך לקבוע סעודתו על היין בכל ג' סעודות" (ספר האדם נתיב י"ב חלק א'). גם ר' חיים ויטאל בשער הכוונות כתב: "שלא כדברי הרמב"ם ז"ל שפסק לקדש על היין בכל ג' סעודות" (עמוד קי"ב).

¹¹⁸ נשים לב שאין זה טעמו של הריטב"א שראינו לעיל.

¹¹⁹ מההשוואה של דברי הרמב"ם לרא"ש אין ספק שהטור הבין שהקביעה משמעה קידוש.

נראה שלדעת המאירי והטור פרשנות הרמב"ם לגמרא בברכות תהיה כאחת משתי הדרכים האחרונות שהצענו, לפיהן הקביעה משמעה קידוש דווקא.

לעומתם באו מפרשים רבים שהבינו באופן אחר את דברי הרמב"ם. הרדב"ז נשאל לגבי דברי הראשונים שכתבו כי לפי הרמב"ם יש לקדש גם בסעודה שלישית, והוא עונה:

נראה לי דאין כן דעתו של הרב ז"ל.

חזק, שהרי בסעודה ראשונה ושנייה הזכיר בהדיא קדוש, ובסעודה שלישית לא הזכיר קידוש, אלא שצריך לקבוע על היין. כלומר: שיהיה עיקר קביעות הסעודה עליו. ולשון קידוש לחוד ולשון קובע לחוד.

ותו, שכתב: 'ומצוה לברך על היין ביום השבת קודם שיסעוד סעודה שניה וכו' משמע דוקא בסעודה שניה, אבל בסעודה שלישית אין צריך לברך קודם שיסעוד.

ותו, שכתב: 'וצריך לקבוע כל סעודה משלשתן על היין'. ואי איתא דקביעות זה היינו קידוש, הרי כבר הזכיר שצריך לקדש על היין בשתי הסעודות הראשונות! ומה היה צריך לכלול כל הסעודות?

אלא ודאי דין קידוש לחוד ודין קביעות לחוד, שהרי כתב בסמוך: 'ואסור לקבוע סעודה על היין בשבת וכו' בשעת בית המדרש וכו', ועל כרחין האי קובע לאו קידוש הוא.

ולא ידעתי למה עשו את הרב חולק, דהא דאמרינן בפ' אעפ"י: זכור את יום השבת, אחד ביום ואחד בלילה ואיתקש יום ללילה לענין קידוש מה לילה סני בחד אף יום סני בחד. ואפשר שלמדו כן מסידור לשון הרב, שכתב: 'וצריך לקבוע וכו' ולבצוע על שתי ככרות, משמע דין קודם, דהיינו קידוש. ולפי שהם ז"ל לא נהגו לקבוע סעודתם על היין, חשבו שקביעות זה שכתב הרב היינו קידוש, ולא היא, וכדכתיבנא.

(שו"ת רדב"ז חלק ו סימן ב אלפים ק"ד)

שלוש הוכחות מביא הרדב"ז להבנתו ברמב"ם כי כל החובה היא לשתות יין בתוך הסעודה, ולא דווקא לקדש¹²⁰:

א. בסעודה שניה כתב הרמב"ם בפירושו: "ומצוה לברך על היין ביום השבת קודם שיסעוד סעודה שניה, וזה הוא הנקרא קידושא רבא, מברך בורא פרי הגפן בלבד ושותה" (הלכות שבת פכ"ט ה"י), ואילו לגבי סעודה שלישית לא זו בלבד שלא מוזכר דין כזה באופן פרטי אלא שהלשון "מצווה לברך... קודם שיסעוד סעודה שניה" נראית כמכוונת להוציא מידי סעודה שלישית.

ב. מלבד זאת היא נכללת רק בדין הכללי של "קביעה" שנראה שונה מהביטוי שהרמב"ם הכיר והשתמש בו על הסעודות האחרות - "לברך... קידושא רבא".

ג. לבסוף, אם דין קביעות זהה לדין קידוש, מדוע יש פה צורך בחזרה לגבי הסעודה הראשונה והשנייה שדין קידוש בהם כבר ניזכר קודם בדין הקביעה?

עם זאת מביא הרדב"ז הצעה למקור הטעות, מכך שהרמב"ם לא הביא את דין הקביעות שתם כחלק מהסעודה, אלא לפני דין לחם משנה - במקום הטבעי של הקידוש.

לפי דעתו הגמרא דברה בפשטות כדרך הראשונה שהצענו לעיל, לפיה הקביעה היא שתייה בתוך הסעודה, וכפי שאכן הסביר הרדב"ז ברמב"ם.

¹²⁰ מטעמי נוחות שיניתי כאן את סדר הטעמים.

המהר"ם אלאשקר מסכים עם הבנת הרדב"ז ברמב"ם, ומבאר מה הטעם והמקור לצורך לקבוע כל סעודה על היין:

דע לך, כי מלכד הקדוש שכתב פרק כ"ט שהוא מצות עשה בסעודה ראשונה ושניה, צריך לקבוע כל שלש סעודות על היין ולא על המים משום עונג. ולמדה מההיא דכיצד מברכין: "אמר ר' יוחנן לא שנו אלא בשבתות וימים טובים הואיל ואדם קובע סעודתו על היין"¹²¹... (סימן ק"ז)

כמו הרדב"ז הבין גם הבית יוסף, שכתב:

ובאמת שאין לשון הרמב"ם מכואר שצריך לקדש בסעודה שלישית, דקובע על היין שכתב איכא לפרושי דהיינו לומר שישתה יין בסעודתו. וכיון שכל הפוסקים סוברים דאין צריך לקדש, וגם לשון הרמב"ם אינו מכואר שיצריך לקדש - אין מקדשין. ומכל מקום המקדש לא הפסיד, כיון שאפשר לפרש דברי הרמב"ם שצריך לקדש, וכמו שנראה שפירש רבינו (הטור - מ"ב) יכול לומר כהרמב"ם אני נוהג. וכיון דגם לשאר הפוסקים אין איסור בדבר, אין מוחין בידו.

(סימן רצ"א, סעיף ד' בהוצאת הטור השלם, מג ע"א ד"ה ור"ת)

הבית יוסף הבין שלפי הרמב"ם מה שצריך הוא לשתות יין בתוך הסעודה, אך אין זה מבטל את האפשרות לקדש, כהבנת הטור ושאר ראשונים ברמב"ם, מכיוון שממילא אין איסור בדבר¹²².

כך כתב גם הריטב"א בחידושו:

וכיון דליתי אלא 'בורא פרי הגפן' וליכא ברכה לבטלה, אם רצה לקדש על היין וחביבא ליה חמרא הרשות בידו.

(סוכה כז ע"א ד"ה והא דפרכינן)

ראינו, אם כן, מחלוקת בהבנת דברי הרמב"ם. הטור וסיעתו הבינו כי הרמב"ם מחייב לקדש בכל שלוש הסעודות, ואילו הרדב"ז וסיעתו הבינו כי החובה היא לשתות יין בתוך הסעודה כדי להחשיבה או כדי להתענג בה¹²³.

מכל מקום לא ראינו דעות הסוברות כי יש איסור לקדש, אלא רק שאין חובה כזאת.

קידוש בסעודה שלישית לפי חכמת האמת

מטבע הדברים עסקו חכמי האמת בדברים רבים ועמוקים בסוגיה זו, ואנו נטעם רק על קצה המזלג כפי מיעוט הבנתנו.

¹²¹ בהמשך הוא מביא עוד מספר הוכחות: "ואיתמר נמי התם: 'אמר ר' יהושע בן לוי לא שנו אלא בשבתות וימים טובים ובשעה שאדם יוצא מהמרחץ ובשעת הקזת דם הואיל ואדם קובע סעודתו על היין, ופירש רש"י ז"ל: 'אלא בשבתות וכו' דדעתו לישיב אחר המזון לשתות'. ופרק כל הבשר כתבו התוספות שאדם קובע עצמו על היין כגון פורים או ברית מילה הילכך בשבתות צריך לקבוע כל שלש סעודותיו על היין משום עונג".

¹²² בהמשך נראה שיטות בקרב הפוסקים עפ"י הקבלה לפיהן קידוש בשעה זו אינו רצוי בכלל.

¹²³ הרב שמואל אריאל טוען שהיו להם שני משקאות - מים ויין, כאשר רק היין היה מביא לעונג. אנו שמתענגים דווקא על משקאות אחרים, אמורים לקבוע את סעודתנו על מה שאנו מתענגים עליו, כקוקה-קולה וקפה, ולא על יין ששתייתו תהווה סתם טקס ולא התענגות אמיתית.

שעתה של סעודה שלישית מוגדרת במספר מקומות כשעת "רעווא דרעווין", רצון הרצונות, שעה שכולה רחמים ואהבה בינינו לבין בוראנו. היין, לעומת זאת, על השפעותיו השונות וצבעו האדום, נחשב כמייצג של מידת הדין דווקא, מידה שאינה רצויה בשעה שכזו.

כך כותב ר' חיים ויטאל:

דאין בחינת קידוש על היין בסעודה זו... וטעם לדבר הוא, לפי שעתה הוא למעלה בכח דעתיקה, ואין שם בחינת יין שהוא דין וגבורה, דבעתיקה לא אתחזי דין כלל אלא רחמים פשוטים, ואין ראוי לעורר שם בחינת דין. אמנם על כל זה באמצע אכילת הסעודה הווי צריך לשתות יין ולכרך עליו כורא פרי הגפן.

(שער הכוונות עמוד ק"ב)

ר' צדוק הכהן מלובלין מביא שני טעמים נוספים להימנעות מקידוש בסעודה שלישית. בפרי-צדיק הוא מסביר, שעניין הקידוש הוא בזכירת השבת:

אבל בסעודה ג' שהוא בסוף השבת, שכבר זכה לשומרו כל היום, ואף שיש עוד שהות עד צאת השבת מ"מ כיון שזכר כל היום ושומר השבת דודאי יזכור גם שעה זו ולא ישכח עוד. ומשום זה בסעודה זו לא תקנו עוד קידוש על היין. זה טעם פשוט.

(שופטים סעיף ט"ז)

טעם נוסף הוא מביא בפרשת ראה אות י"ד. הוא מסביר כי היין בסעודות השבת מרמז להשפעה של תורה שבעל פה עלינו מלמעלה. סעודה שלישית היא כנגד יעקב אבינו "שהוא היין עצמו בחינת ייני לא תקנו קדוש על היין".

כיוון הפוך מביא השל"ה הקדוש, וכך הוא כותב בסדרו:

אבל לפי חכמי האמת יודעי חן צריך גם כן לקדש בסעודה שלישית על היין.

(עמוד רי"ד בדפוס שבידי)

כאן הוא מביא חישוב גימטריאות, ומסיק:

להורות שעם היין שהוא מסטרא דדינא קשיא יתהפך לרחמים ויציל אותנו ממלחמות גוג מגוג¹²⁴ שהוא כנגד סעודה שלישית שאמרו הו"ל. ועוד שבזמן מנחה מתו שלשה צדיקים יסודי עולם משה דוד יוסף כמבואר בספר הזהר פרשת ויחי ובכמה מקומות, ולכבודם מקדשים על היין על דרך 'זיין למרי נפש'. וכשבת אין הספד ח"ו רק בזה מתעוררים כל יראי ה' בלבם ומקבלים תנחומים מידי שבת בשבתו...

(שם)

אם כן, השל"ה, שמובא גם בערוך השולחן, סובר שדווקא כן צריך לקדש בסעודה שלישית, אם כחלק מהפיכת הדין לרחמים והצלה ממלחמת גוג ומגוג ואם כתנחומים על מות משה, דוד ויוסף.

למסקנה נראה שיש לעשות כדעת השו"ע שפסק שאין צריך לקדש, וכפי שכתבו גם רוב חכמי האמת. לעומת זאת נראה שכדאי לשתות יין בתוך הסעודה, הן לפי חכמי האמת, הן לפי

¹²⁴ אולי צ"ל "ומגוג".

הרמב"ם כפי שהסבירו אותו הרדב"ז והב"י, וכפי שפסקו הבן איש חי¹²⁵, הילקוט יוסף¹²⁶ והשמירת שבת כהלכתה¹²⁷. כך נהגו גם החתם סופר¹²⁸, אנשי קהילת פרנקפורט¹²⁹ והרבי ממונקאטש¹³⁰.

נוסח הקידוש לסעודה שלישית

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶקְלְהוּ הַיּוֹם כִּי שֶׁבֶת הַיּוֹם לִיהְנֶה הַיּוֹם. לֹא תִמְצְאוּהוּ
בַשָּׂדֶה: רְאוּ כִּי יָדְעָה נְתַן לָכֶם הַשֶּׁבֶת עַל בֶּן הַיּוֹם וְנָתַן לָכֶם בַּיּוֹם
הַשְּׂשִׁי לֶחֶם יוֹמִים שְׁבַע אִישׁ תַּחְתּוֹ אֶל יֵצֵא אִישׁ מִמְּקוֹמוֹ בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי:
וַיִּשְׁבְּתוּ הָעַם בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי:

עַל בֶּן בְּרֵךְ יִהְיֶה אֶת יוֹם הַשֶּׁבֶת וַיִּקְדְּשֶׁהוּ:

סְבִירֵי מְרַגֵּן וּרְבִיבֵי:

בְּרֵךְ אֶתְּהָ יִהְיֶה אֱלֹהֵינוּ מְלֹךְ הָעוֹלָם

בוֹרֵא פְרֵי הַגֶּפֶן:

125 בן איש חי, חיי שרה שנה שניה, סעיף א'.

126 סימן רצ"א סעיף ו'.

127 ח"ב פרק נ"ו סעיף ח'.

128 מנהגי החת"ס, סדר סעודה שלישית, סעיף ה'.

129 יוסף אומץ (מנהגי קהילת פרנקפורט) סימן תרס"ט.

130 ידרכי חיים ושלום, מנהגים ופסקי הלכות של הרבי ממונקאטש, סימן תס"ד.

7. סיכום

ניסינו בדפים אלו לסקור מספר נקודות מרכזיות מתוך הלכות סעודה שלישית, מתוך מטרה ללמוד, לשמור ולעשות. ננסה לסכם את הנקודות העיקריות שעלו מתוך הלימוד.

המכילתא והגמרא למדו כי יש לאכול שלוש סעודות בשבת משלושת ה'היום' בפסוק: "ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה". הט"ז הבין מכאן, שדין שלוש סעודות הוא מדאורייתא. הרמב"ם הבין שזוהי רק אסמכתא ושהחובה היא רק מדרבנן, וערוך השולחן העלה את האפשרות שמצוה דרבנן זו נתקנה כבר ע"י משה רבינו.

הב"ח טוען שיש לאכול את הסעודות דווקא בתוך יום השבת המקורי, ולא בתוספות השבת שלפניה ואחריה, מכיוון שלדעתו אותם 'היום' מדברים על היום הממשי. הרא"ש לעומתו הבין שייתורי 'היום' מתכוונים ליום השבת כפי שהאדם מקדש אותו, ולכן אפשר לאכול סעודה ראשונה לפני שקיעה וסעודה שלישית גם אחריה, לפחות באופן עקרוני.

ישנה בעיה להתחיל לאכול סעודה שלישית לאחר השקיעה משתי סיבות נוספות. ראשית, אסור להתחיל לאכול החל מחצי שעה לפני ערבית והבדלה, שמא ישכח ולא יתפלל או יבדיל, ושנית, בגלל איסור עצמאי לפיו אסור לאכול בשבת משחשיכה עד שיבדיל. הט"ז סובר, בעקבות הרא"ש, שאיסור זה חל רק **לאחר** בין השמשות, אך בעקבות הרי"ף פסקו הב"ח, המגן אברהם, המשנה ברורה ואחרים פוסקי דורנו, שאיסור זה חל כבר מהשקיעה. מכיוון שכך, אסור השמירת שבת כהלכתה לחלוטין להתחיל לאכול סעודה שלישית לאחר השקיעה. למרות זאת פסק הילקוט יוסף שבדיעבד מותר להתחיל ולאכול עד 13.5 דקות לאחר השקיעה, מכיוון שזהו זמן של ספק חשיכה בלבד (בין השמשות), וכן משום שלדעת רבינו תם שלב זה הוא בכלל יום גמור, ואילו השקיעה המשמעותית להלכה הינה מאוחרת יותר.

שלוש סעודות אלו עניינן ענג, ולכן מי שהן תגרומנה לו צער - פטור מלאכלן, ואם יכול - יאכל לפחות משהו.

גם הנשים חייבות במצווה זו, וניתנו לכך מספר נימוקים: האחד, שגם הנשים היו בנס המן. השני, שהן חייבות בכל חובות השבת (לפי חלק מהשיטות), למרות שזו מצוות עשה שהזמן גרמא. ר"ת מוסיף, שבמצוות דרבנן (כסעודה שלישית שהיא דרבנן לדעתו) אין לנשים פטור ממצוות עשה שהזמן גרמן.

הרמב"ם פסק שבשלוש הסעודות יש לאכול פת. הצענו, שמקור הדין הוא מאמר הגמרא: "בשבת חייב אדם לבצוע על שתי ככרות, דכתיב לחם משנה", והעובדה שהגמרא מתייחסת לכל הסעודות כשוות ערך.

היו שהתירו להסתפק בסעודה שלישית גם במיני תרגימא, על פי גמרא במסכת סוכה לפיה גם מיני תרגימא נחשבים כסעודה לעניין סוכה, או מכיוון שלאחר הסעודה השניה יוכל לשבוע גם בלי לחם, ולכן מיני התרגימא ממלאים את תפקיד העוגג כאן. בין המתירים האלו היו שהתירו דווקא מיני מזונות (ר"ת), היו שהתירו גם פירות משבעת המינים, והיו שהתירו פירות בכלל (אחיו של שבלי הלקט).

השו"ע, ואחריו גם השמירת שבת כהלכתה והילקוט יוסף, פסק **שיש לאכול לחם**, ורק ממש בלית ברירה יכול לצאת גם במיני תרגימא.

מוסיף הרמב"ם ופוסק, **שגם בסעודה שלישית יש חובה לבצוע** (כלומר: לברך) **על לחם משנה** (לדעת הרשב"א והגר"א יש גם לבצוע את שתיהן, אך אין זו הדעה המקובלת). המרדכי פסק עפ"י הירושלמי שמספיק לחם אחד, והוסיף המשנה ברורה שגם מי שאין לו חלות שלמות עדיין חל עליו חיוב לחם לפחות בכביצה ואפילו בכזית.

מצד שני מביא המשנה ברורה¹⁰⁹ את האליהו רבה שסובר שיוצאים בכזית¹¹⁰, אך פוסק ש"נכון להחמיר לכתחלה אם אפשר לו".

6. קידוש בסעודה שלישיית¹¹¹

נפתח במקור דין הקידוש בגמרא:

תנו רבנן: "זכור את יום השבת לקדשו" – זוכרהו על היין. אין לי אלא ביום, בלילה מניין? תלמוד לומר: "זכור את יום השבת לקדשו".
בלילה מניין?! – אדרבה, עיקר קדושה בלילה הוא קדיש, דכי קדיש – תחלת יומא בעי לקידוש!
ותו: "בלילה מניין? תלמוד לומר: "זכור את יום", תנא מיהדר איליה וקא נסיב ליה קרא דיממא!
הכי קאמר: "זכור את יום השבת לקדשו" – זוכרהו על היין ככניסתו. אין לי אלא בלילה, ביום מניין? תלמוד לומר: "זכור את יום השבת".

(פסחים קי ע"א)

הגמרא כאן לומדת כי כפי שיש לזכור את השבת בכניסתה, בלילה, כך יש לזכרה ביום, ושת זכירות אלו - בקידוש.

לעניית דעתי נראה כאן שהדרישה היא לזכירה אחת בכניסת השבת ולעוד אחת ביום השבת, כאשר אותן זכירות הן חיוב עצמאי, שהוצמד לסעודות אך אינו תלוי בהן, ואם כן אין עניין בקידוש בסעודה השלישית.

לפוסקים במשך הדורות, אם לפי הנגלה ואם לפי הנסתר, העניין לא היה כה פשוט.

כבר בתקופת הגאונים כתב רב עמרם גאון בסידורו¹¹² את סדר תפילת מנחה של שבת, ואחריה מילה אחת: "ומקדש".

ר' שמחה מויטרי במחזורו, למרות שפסק במקום אחר לא לקדש בסעודה שלישיית, הוסיף גם את טעם העניין, וכך הוא כותב:

וכן יש כמו כן שמקדשין על היין בשלישית, שהרי מתלתא היום נפקא להו לתלתא סעודתא, ומאי אולמיה דחדא מאידך?

(סימן קל"ה)

¹⁰⁸ סימן רצ"א סעיף א'. את דינו למד המגן אברהם מפסק השו"ע בסימן רל"ב סעיף ג' לגבי האכילה המותרת לפני תפילת מנחה: "והוא הדין לאכול פת כביצה כדרך שאדם אוכל בלא קבע, מותר".

¹⁰⁹ סימן רצ"א סק"ב.

¹¹⁰ בימגיד מישרים' לרבי יוסף קארו מובא טעם נוסף להסתפקות בכזית: "וסעודה תליתאה היא רמזה לת"ת, וכיון דהוא סליק לת"ת הא איהו סליק לכתר דא לקבל דא אינון. ומשום הכי מסתייא בכזית, דהא תמן לית אכילה ושתיה" (פרשת צו).

¹¹¹ בחלק זה נעזרתי רבות במאמרו של דודי אורן לש בנושא, שהופיע באורות-עציון גליון כ"א. תודה, כמוכן. המקורות העוסקים בעניין זה רבים, ואנו ניגע רק במרכזיים והמאפיינים ביותר.

¹¹² סדר רב עמרם גאון, מנחה של שבת.

לעומת התפיסה שהצגנו קודם, לפיה חובת הקידוש היא עצמאית, הוא מציע להבין את הקידוש כחלק מהסעודה, ואם כן כמו שכל סעודה זקוקה לחם משנה (לפי דעתו), כל סעודה זקוקה לקידוש משל עצמה.

ראשונים רבים סברו לעומת זאת שאין צורך לקדש בסעודה שלישית. כך למשל כתב הריטב"א בחידושו:

ולענין קידוש, כיון דקידוש חובת היום ולא חובת סעודה, ומפני קדושת היום תקנוהו חכמים במקום סעודה, ואין קידוש מן התורה אלא בלילה, וקידוש היום דרבנן וברכת הנהנין בלחוד¹¹³, משמע דלא מחייב ביה בסעודה שלישית¹¹⁴.

(סוכה כו ע"א ד"ה והא דפרכינן)

שבלי הלקט¹¹⁵ מוסיף וטוען, שלאחר חצות היום (שש שעות) היום נקדש מאליו, ואין צורך לקדשו על כוס. כראיה הוא מביא את הירושלמי הבא:

ר' אחא רבי אבהו בשם רבי יוסי בר חנינה: אסור להתענות עד שש שעות בשבת. אמר רבי יוסי בי רבי בון: מתניתא אמרה כן, 'קודם לחצות לא ישלימו' – עד כדון צפרא, 'לאחר חצות ישלימו' – כבר עבר רובו של יום בקדושה.

(תענית פרק ג הי"א – סו ע"א)

כמו שלאחר שעבר רובו של יום בתענית גשמים משלימים את התענית גם אם תפילתם התקבלה וירדו גשמים, שכן היום התקדש לאחר שרובו עבר עליו בתענית, כך מתקדש יום השבת אחרי חצות היום, ואין צורך בקידוש, "כל שכן שהרי כבר קידש פעם אחת"¹¹⁵.

רבינו יונה משתמש בהלכה זו, שאין קידוש בסעודה שלישית, כדי להוכיח הלכה נוספת מהלכות סעודה שלישית:

בשני הפעמים שהיב לקדש, אחת ביום ואחת בלילה, צריך שיוכל פת כדי שיהיה הקידוש במקום סעודה. אבל בפעם השלישית, שאינו צריך לקדש, אם ירצה לפטור עצמו בפירות – הרשות בידו... שלא מצינו שיהיה חייב לקדש אלא פעם אחת ביום ופעם אחת בלילה. דהכי אמרינן: "זכור את יום השבת לקדשו" – אין לי אלא ביום, בלילה מניין? ת"ל: "זכור" – זכרוהו בכניסתו". וכיון שקדש ביום כבר יצא ידי הקידוש מכל היום ומה טעם לתלות הקידוש בשלש סעודות? הלכך ודאי אין צריך לקדש. מפי מורי הרב נר"ו.

(ברכות לו ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה ברכת המזון)

ידי חובת הזכירה אנו יוצאים בקידוש בלילה ובבוקר, ומכיוון שאין צורך בקידוש שלישי, הסעודה השלישית גם לא צריכה להיות עם פת, שהרי הסיבה שבגללה אוכלים פת בסעודות שבת היא כדי לעשות את הקידוש במקום סעודה¹¹⁶.

¹¹³ כלומר: יש בקידוש בבוקר ברכת "בורא פרי הגפן" בלי ברכות על קידוש היום וכדומה.

¹¹⁴ טעם מעניין אחר מביא המחזור ויטרי בסימן ק"י: "ומה שאנו מקדשין שני פעמים אחת ביום ואחת בלילה כנגד זכור ושומר. ומטעם זה אין אנו מקדשין בסעודה שלישית".

¹¹⁵ שבלי הלקט סימן צ"ג.

¹¹⁶ כשיטה שאין צורך בקידוש בסעודה שלישית מצאתי שפסקו גם השבלי הלקט (סימן צ"ג), בעלי התוספות בפירושם לתורה, המהר"ם מרוטנבורג (עפ"י ספר הפסקים והמנהגים שלו), התשב"ץ בשם המהר"ם (סימן י"ט), הכל בו (סימן ל"א), המרדכי (שבת עו ע"א עמודה א'), ומן הסתם עוד רבים מרבתינו הראשונים.

רעווא דרעווין - על סעודה שלישית

מכיוון שלמרות הכל יש שלא חייבו לאכול לחם בסעודה שלישית, מי ששכח 'רצה' בסעודה זו לא יחזור על ברכת המזון משום חשש ברכה לבטלה.

שיעור האכילה המינימלי בסעודה הוא **כביצה**, כדי להתחייב בברכת המזון לכל הדעות, או מעט יותר מכביצה, כדי לצאת מגדר סעודת עראי. המשנה ברורה מביא את דעת האליהו רבה שסובר שיוצאים בכזית, אך פוסק שלכתחילה יש לאכול כביצה.

מכיוון שהקידוש נועד לזכירת השבת בכניסתה ומדרשה למדנו שיש לקדש גם ביום, ורק לאחר מכן הקידושים הוצמדו לסעודות, פסקו רוב הפוסקים שמספיק רק קידוש אחד ביום - בסעודה השניה.

רב עמרם גאון פסק שיש לקדש גם בסעודה שלישית, פסיקה שנובעת ככל הנראה מתפיסת הקידוש לא כחובה עצמאית אלא כתלוי בסעודות.

המאירי ועוד מרבתינו הבינו, שגם לדעת הרמב"ם יש חובה לקדש בסעודה שלישית, אך אחרים ובהם הבית יוסף הבינו, שלפי הרמב"ם יש חובה רק לשתות יין, ואין צורך בקידוש.

ר' חיים ויטאל פסק שאין לקדש בסעודה שלישית, כדי לא לערבב בשעת רחמים זו את מידת הדין, אך למרות זאת יש לשתות יין בתוך הסעודה. השלי"ה לעומתו פסק שצריך לקדש, מכיוון שהיין רומז על הפיכת דין לרחמים, וכתנחומים על מות משה, דוד ויוסף.

נראה, שלמרות שאין צורך לקדש, **כדאי לשתות יין בתוך הסעודה** כדברי הרמב"ם וחכמי הקבלה, וכך פסקו הילקוט יוסף והשמירת שבת כהלכתה.

כולי תפילה שנדע ונזכה להידבק בבורא העולם ומקיימו בשעה זו של רעווא דרעווין, ובכל רגע ורגע בחיינו.